

motrišta

BR. 73 ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

Za utemeljitelja i nakladnika: Josip MUSELIMOVIĆ
Glavni i odgovorni urednik: Miro PETROVIĆ
Tajnica: Vanja PRUSINA
Uredništvo: fra Ante MARIĆ, Dragan MARIJANOVIĆ (zamjenik glavnog
i odgovornog urednika), Mira PEHAR, Misijana BRKIĆ MILINKOVIĆ
Lektor i korektor: Jago MUSA

Grafičko oblikovanje: SHIFT kreativna agencija, Mostar

Telefon/faks: +387 36 323 501
E-mail: motrista@tel.net.ba
Adresa: Ulica kralja Zvonimira b.b., 88000 Mostar
Žiroračuni: 30 60 21 00000 38 226 kod HYPO ALPE ADRIA BANK d.d. Mostar,
161 02 000 115 000 30 kod RAIFFEISEN BANK BiH

Cijena: BiH 10 KM, Republika Hrvatska 50 kn, Europa 7,5 €

Mišljenjem Federalnog ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa br. 08-91-4/97. od 3. 3. 1997. glasilo Motrišta upisano je u evidenciju javnih glasila pod br. 661 i oslobođeno plaćanja poreza na promet proizvoda.

Ovaj broj je tiskan uz potporu Matice hrvatske Zagreb i Fondacije za nakladništvo Sarajevo.

motrišta

BR. 73, ČASOPIS ZA KULTURU, ZNANOST I DRUŠTVENA PITANJA

Kazalo

rukopis

Mirjana JEZILDŽIĆ: Naš dom 7

književna radionica

Ivan LOVRENOVIĆ: Prislavno ime Isusovo, po niki način za talambas 9

Mirjana JEZILDŽIĆ: Pjesme 18

Almin KAPLAN: Pjesme 20

Nikola VUČIĆ: Ja sam rijeka 22

Sonja ŠKOBIĆ: Kameni grad 23

učilište

Marina BEUS: "Slučaj" don Mate Nuića 25

Mr. sc. Mirsada SULJIĆ: Karađoz 36

mozaik

Antonela MARKOVIĆ: Ivan Meštrović - hrvatski kipar i arhitekt 55

čitaonica

Mato NEDIĆ: Dnevnik odrastanja	81
Nerzuk ĆURAK: Od Europske Unije do jedne Europe – europski san jednog Hercegovca.	83
Prof. dr. sc. Lučka KAJFEŽ BOGATAJ: Problematika okoliša.	86
Amir BRKA: Putem srca ka romanu	88
Fabijan LOVRIĆ: Kameni glasi na licu zemlje	92
Željko GRAHOVAC: Lirski dnevnik	94
Miljenko BUHAČ: Slikopisna knjiga	96

ljetopis

Mr. sc. Vesna NOSIĆ: Prva slavonskobrodska gimnazija i njezini pjesnici	99
Mira PEHAR: Kronika kulturnih događanja u Mostaru srpanj - rujan 2013.	106



Naš dom

Naš dom ima
četiri zida
i crveni krov

Prag pred vratima
prozore pune
sunca

Iznad krova nije se dim
to je naša mati
upalila vatru

U domu je toplo
ravnj smiježi
u dvorištu su stope

Netko je netam izašao iz doma
a drugi netko ušao
naša mati isprada

I dočekuje. Čuvarica vatae.

Vrata našeg doma
unijeh su otvorena

Dvorište naše nema ograde.

Stijomu Jozilović

Ivan LOVRENOVIĆ

Prislavno ime Isusovo, po niki način za talambas

Ponoćna lađa ponese Kneževića iz Vukovara niz Dunav put Novoga Sada, a Šokčević, koji ga je do lađe dopratio, *ostade na ćupriji jutro čekajući*.

Tko je Nikola Šokčević, fratar koji u tom času služi kao gvardijan samostana bosanskih franjevac-a-bogoslova u Đakovu, pod Strossmayerovim gospodskim okriljem? Nije se on tu, u Ćesarovini¹, našao po dobroj sreći ili kakvoj zasluži; tu je u nekoj vrsti progonstva, koje traje već petnaestu godinu, od događaja na Plehanu zbog kojega mu se i sad u san vraća jeziva lomača na kojoj se cvari leš *fanatika i ubojice* Mula Hasanije iz Dervente. Ima o tome u fratarskim zapisima, historijama i pismima nekoliko različitih sinoptičkih izvještaja, pa nam je poznata fratarska verzija događaja, samo ona. O možebitnoj grižnji i ispovijedi, o grijehu i pokajanju, o potrebi za oprostom ne znamo ništa, izvori o tome ne govore.

Fratarska povijest u Bosni, onakva kakvu je pripovijedaju sami fratarski pisci, a druge i nema jer ju nitko drugi nikada nije ni pripovijedao niti se za nju ozbiljnije i obuhvatnije zanimao, puna je krvi i zločina, baš onoga tvarnog, tjelesnog zločina, i patnje koja uza nj ide. Horizont na toj višestoljetnoj pozornici je nizak, tijesan, zatvoren - jednako horizont svakodnevice kao i horizont pripovijedanja o njoj. Uloge su jasno i grubo podijeljene: na jednoj strani fratri i kršćani koji su žrtve, na drugoj nasilnici: *Turci*, turska vlast, i ponekad „šizmatički paćare“² što kršćansku raju „pod svoj rit“³ hoće podvrgnuti. Najvažniji lik u toj slici svijeta, lik koji njome caruje, koji ju zauzima i ispunja svu ostavljajući malo mjesta za bilo što drugo, jest lik neprijatelja, a njegova paklena ćud ne miruje u namjeri da uništi sve *naše* - tijelo, imanje, dušu, vjeru. Nije to neprijatelj iz Isusovih uznemirujućih i nepodnošljivih mirotvornih naputaka kojega trebaš ljubiti, niti onaj kojemu

1 Ćesarovina - carska zemlja, tj. habsburška Austrija

2 paćara (od: patrijarh) - pravoslavni vladike u jeziku starih franjevačkih kroničara

3 rit - ritual, obred

trebaš okrenuti i lijevi obraz pošto te je udario po desnom. Ni Isus ovdje nije evanđeljski Isus nenasilja i *Govora na gori*, nego je protureformacijski vojskovođa nad vojskama, onaj koji pobjeđuje i nemilosrdno satire neprijatelja, makar u našim željama i vrućim zazivima, kad već u stvarnosti ne možemo mi. Baš krasnu parabolu o tome ima fra Filip Lastrić, umni pisac iz XVIII. stoljeća i junački *borioc* za franjevačku Redodržavu Bosnu Srebrenu pred rimskim crkvenim moćnicima, kada je bila dovedena na rub nestanka.

Pisac, profesor teologije i filozofije, propovjednik, zaslužni "redodržavnik", prvi bosanski historiograf – sve to, i opet nešto više od toga, Filip Lastrić rodio se 1700. u Očeviji, starome kovačkom selu u planinama iznad Vareša, a umro u Sutjesci 1783. Proživio je svoj vijek u nimalo sretnom bosanskom Osamnaestom stoljeću. Na općem planu: dekadencija turske vlasti, bezakonje, nestabilnost, korupcija, pojačana ideološka omraza prema kršćanima nakon što je Turska poražena pod Bečom, granica Carstva sišla na Savu, a veliki broj muslimana iz Slavonije i Ugarske slije se u Bosnu. Od nekada cvatuće franjevačke provincije, koja se s osmanlijskim osvajanjima širila sve do Budima i Transilvanije, i imala preko trideset samostana, sada je, nakon pljačkaške provale Eugena Savojskoga 1697. dolinom Bosne do Sarajeva, i nakon svršetka Bečkoga rata, Bosna Srebrena doživjela pravu kataklizmu. U valovima odmazde i represije Turci su spalili i srušili sve samostane osim triju središnjih (Kreševo, Fojnica, Sutjeska), a u cijeloj Bosni je ostalo samo dvadesetak redovnika i ne više od tridesetak tisuća katolika. Ništa manje nevolje nisu ni na unutarnjem planu: cijeloga Lastrićeva radnog vijeka neprekidno traju unutarcrkvena previranja oko razgraničenja biskupija i oko preustroja franjevačkih provincija na prostoru od Budima do Splita, Makarske i Dubrovnika. "Majka-provincija" Bosna Srebrena u tim previranjima stalno je ugrožena, što smanjivanjem (u krajevima oslobođenim od Osmanlija odcjepljuju se nove „provincije-kćeri“), što snižavanjem njezinoga upravnoga statusa. Na to se nadodaju i učestali pokušaji grčkih (*fanariotskih*) pravoslavnih vladika, koje postavlja Carigrad, da "razvlaste" franjevce, tako što bi katolike u Bosni prikazali kod turskih vlasti kao pripadnike svojega obreda i na taj način sebi priskrbili veću duhovnu i političku vlast i veća materijalna dobra.

To su prilike u kojima je Lastrić stasavao i živio, u kojima je na sve stizao i u svemu bio uspješan. Sjedio je i u Travniku *prid pašom* kad je trebalo obarati zahtjeve pečkoga patrijarha i novoga bosanskog vladike, bio je u Rimu gdje je valjalo dokazati prava Bosne Srebrene, išao je u Beč, gdje se pred caricom Marijom Terezijom trebalo čupati za povratak triju oduzetih župa u Slavoniji... Bio je profesor studentima na franjevačkom učilištu u Požegi, bosanski kustos i provincijal, pisao je filozofska djela na latinskom, obimne propovjedničke zbirke, pažljive i žive upute braći redovnicima koji nemaju vremena dobro se pripremati za susrete s pukom, a napisao je prvu povijest svoje provincije. Nekoliko izdanja toga njegovog *Pregleda starina Bosanske provincije* pionirski su temelji kritičkoj historiografiji u Bosni i Hercegovini. Lastrićev suvremenik Daniele Farlati, urednik i autor monumentalne osmosveščane historije crkve na Balkanu *Illyricum Sacrum*, uvrstio je Lastrićev prikaz Bosne iz *Pregleda starina* u to djelo bez ikakvih intervencija, štampajući ga kurzivom da bi tom grafičkom distinkcijom izrazio respekt prema autoru. Premalo poznat, sasvim skrajnut na marginama Lastrićeva opusa, stoji njegov *Put križa* – najljepši naš ikavsko-osmerački prepjev veličanstvene tužaljke *Stabat mater dolorosa* Jacoponea iz Todija, kojemu Miroslav Krleža u svojem *Djetinjstvu 1902.-03.* daje intimnu prednost i nad samim Danteom Alighierijem!

U *Govorenjima od svetie, za lasnoću pastirah puka priprostog spravljenima* (Mleci, 1766), u homiliji na dan Imena Isusova, Lastrić, dakle, piše kako se pobjedonosni Jan

Žiška, *glasoviti kapetan boemski*, opraštao sa svojim vojnicima *kada imadijaše umri:* „Zapovidi svojim vojnikom i prijateljom da od njegove kože načine bubanj iliti talambas, i kadgod uzimadu na boju udriti se s neprijatelji, bubajući onim bubnjem zazivaju ime: Žiška, Žiška!, zašto će, govoraše im, zvekom onim i imenom mojim pristrašeni neprijatelji lasno bit pridobiveni od vas.“ Tako je isto, nastavlja pisac, „prilično promišljati o Isusu Sinu Božjemu, koji toliko zlameniti pridobitaka suprot neprijateljom budući učinio na nebu i na zemlji, učini se njima suviše strašan. Kada se, dakle, prikučivaše vrime njegovo sa zemlje otići na Nebo, ostavi svojim virnim Prislavno Ime svoje, po niki način za talambas, kojim bi strašili neprijatelje ako bi ga dostojnim jezikom udarali i bubali.“

Isusovo ime kao bubanj od sadrte junakove kože za *strašiti neprijatelje* - kakva vesela barbarska kristologija!

Sasvim nam je lako zamisliti da je piscu - premda izvrsno upućenu u *Sveto Pismo* - nadahnuće za ovu prisposobu mnogo više dalo vlastito iskustvo nego sva četiri evanđelista zajedno i *Djela apostolska* pride. Boraveći u samostanu u Sutjesci u vrijeme bezakonja i nereda, Lastrić se, mnogo prije nego što će napisati *Govorenja*, nagledao besmislenoga zla i bijesa i uludo prolivene krvi, pa i na vlastitoj *koži* doživio nešto od toga. Živo je to opisao objašnjavajući u latinskom predgovoru svoje dvojezične knjižice *Testimonium bilabium* (Venecija, 1755) zašto ju je morao poslati u tisak nedovršenu. „U ovo vrijeme moja oplakana Bosna Srebrna čitava plamti pobunama, razdire sama sebe ratom i unutarnjim pokoljima. Narod muslimanske sekte, ne mogavši više podnositi nepravde i tiranske namete barbarskih poglavara, pobuni se i stavi sebi po vlastitom nahođenju domoroce za poglavare, tako se sve uskomešalo da se ne zna tko vlada i sudi.“ I samostan u Sutjesci nalazio se više puta na udaru, a jednoga listopadskog dana pod pravom opsadom. Kod drugoga ljetopisca nalazimo podatak da su glavni kolovođe bili neki Madžar-Alija iz Doboja i Komšaga Sarajlija. Dok su fratri iznutra podupirali vrata samostana da ih razbojnici ne razvale, jedan od njih ispali kuburu kroz pukotinu u vratima i rani Lastrića u „gornju stranu desnog bedra“, a gvardijanu fra Nikoli Glavočeviću kroz rukav od habita dva zrna protjeraše. Sljedeće noći negdje na konaku Madžar-Alija u pijanstvu ubije Komšagu a beg Bjelopoljac prenese leš u Sutjesku da se „učini čevš“⁴ te fratri „na pravdi štetovaše 500 groša“. Ljetopisac dodaje: „Al ni ubojica nije se nanosio glave, jer pohvaliv se u Sarajevu da je i jednog Turčina pogubio, skoče baše i udave ga na mjestu.“⁵ Lastrićeva rana, kako sam piše, „nije bila smrtonosna ali je teška, posebno ovdje gdje nemamo iskusnog kirurga.“ Pisanje nije mogao nastaviti, jer je ostao prikovan za krevet tri mjeseca.

Kad Lastrić kaže „ovo vrijeme“, riječ je o razdoblju krvave anarhije u koje spada i tzv. „pobuna Morića“ u Sarajevu (1747 - 1756). O njemu iscrpno piše sarajevski ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija ne gajeći simpatije prema pobunjenicima, koje redom naziva *jaramazima*, ali kaže: „Uzrok ovih nereda bio je u početku taj što su paše počeli da vrše nasilje prema sirotinji.“ Anarhija je bjesnila dugo: „Punih deset godina nisu poštivani ni paša ni zabiti, a ni drugi, kao što su ulema, kadije, niti itko drugi.“ Na kraju su se sami građani udružili s vlastima i pomogli da se glavni pobunjenici pohvataju, a da ne pobjegnu pobrinula se, piše Bašeskija, i Božja providnost: „toga dana u ožujku, iako sve

4 čevš, čefš - komisijski pregled na licu mjesta. Poznata je bila izreka: *Gdje je leš, tu je čevš*. Onaj na čijoj je zemlji leš nađen, plaća krvarinu u novcu.

5 Nije ovdje teško prepoznati ime i motiv po kojemu je napisana znamenita pripovijetka velikoga pisca o Mustafi Madžaru i svijetu „punom gada - i krštenog i nekrštenog“.

dotle bijaše blago vrijeme, bez snijega i hladnoće i sasvim vedro, pojave se iza ićindije crni oblaci i zapadne golem snijeg, te nijedan od jaramaza-ubojica ne mogaše pobjeći“. Uz gruvanje topova podavljani su sva dvadesettrojica. „Neka im je Allah milostiv!“ - završava dobri Bašeskija.

Fra Filip Lastrić i Mula Mustafa Bašeskija su suvremenici, pišu o istom vremenu i o istim događajima, teoretski uzevši mogli su se očešati jedan o drugoga negdje na ulici, u Sarajevu, recimo, kada Lastrić dolazi po nekom poslu ili nevolji, ili u Zgošći kod Kanknja blizu Sutjeske gdje Bašeskija pokušava živjeti godinu-dvije kao mualim. Ali, sve i da se jesu sreli, ne bi imali pravoga znanja jedan o drugome, njihovi unutarnji svjetovi nisu se dodirivali, u njima oni žive i misle svatko za sebe.

Kada franjevački pisci ispisuju svoj bosanski martirologij, često preuzimajući jedni od drugih, ponavljajući pojedine slučajeve u više verzija, jasna je namjera: da se ne zaboravi, da se žrtve i patnje pamte, da im se pribavi zahvalnost naraštaja, i *vječna nagrada*. Nema sumnje, vrijedne su pamćenja i sućuti te žrtve, osobito kada osjećamo živu patnju ljudskoga mesa, kao onu od puščanog zrna u Lastrićevoj *gornjoj strani desnog bedra* koje ne može biti izvađeno jer nadaleko nema iskusnoga kirurga pa ranjenik mora ležati mjesecima! Osjeti se, međutim, u stalnom i neumornom navraćanju na primjere mučeništva, u upornosti kojom se iznova živo opisuju tjelesne podrobnosti zločinstava, u posvećenosti kojom se govori o kaznama što sustižu počinitelje, kako ispod i iza njihovoga teksta izbija i nešto poput sasvim osobite slasti u tomu da se bude žrtvom i mučenikom.

Priča o udesu fra Nikole Šokčevića u tom pogledu odstupa, no na to ćemo još doći, prije toga valja nam navesti dva klasična slučaja iz *knjige mučeništva*.

Godina je 1807, treći dan veljače. Fra Lovro Milanović rodnom iz Sarajeva, župnik u Tramošnici, u Posavini, krenuo sa svojim pomoćnikom u pomoć stricu, starome župniku u Dubravama. (Po drugoj verziji, išao je opremiti bolesnika na samrti.) Nakon sata jahanja evo ih kroz selo Turić, još uvijek u fra Lovrinoj župi. Konjanik koji im dolazi ususret jaši visoka i jaka alata koji se malo kôsi i otima, ali se vidi da jahač čvrsto vlada njime. Kad su se približili jedni drugima, fra Lovro i njegov pomoćnik prepoznaju Muju Arnauta, moćnoga nadzornika dobara Osman-kapetana Gradaševića. Pomoćnik se plahnu i zakrenu svoga konja malo na stranu. Fra Lovro produži ne sklanjajući se, on i Arnaut mitiše se tijesno, skoro da im se uzengije očešu. Kad su se razmaknuli na tridesetak koraka, Arnaut zaustavi i okrenu konja, skinu s ramena dugu pušku *šarku*, nanišani i opali. Pogođen s leđa iznad pojasa, fra Lovro se sruši s konja i umrije na mjestu. Jedan od kroničara htio bi da je prije smrti stigao izgovoriti: „Miserere mei, Deus, miserere mei!“⁶

Nakon što je fratar pao i izdahnuo, seljani su se strkali, unezvijerani, ne znajući što bi, a isprva ih je zbunjivalo ubojičino držanje. Još prije nego što je ijedan od njih stigao, odmah po ispaljenom kuršumu, Mujo Arnaut je sjahao i vodeći konja za uzdu polaganom prišao tijelu. Stajao je nad njim mirno i nekako zamišljeno. To ih je malo ohrabrilu pa su se približili i stvorili krug oko fra Lovrinoga tijela i njegova ubojice. Jedan od njih se odvaži pa upita:

6 Smiluj mi se, Bože, smiluj mi se!

- Da od Boga nađeš, Mujo, što ubi našega misnika?

Bez imalo pizme u glasu, tiho i kao da se opravdava, Mujo odgovori:

- Vallah, jest jazuk što sam ga ubio, ali sam to po zakonu turskom učinio, jer zakon turski zapovijeda da kaur mora s konja sjašit kad sretne Turčina, neka se zna da je Turčin gospodar, a pratar to nije učinio pa sam ga morao ubiti.

Kršćani sahraniše fra Lovru u turičkom groblju, a Muju Arnauta tužiše gospodaru Osman-kapetanu. Ovaj ga ne udari nikakvom kaznom, samo ga otpusti iz službe. Kroničar pripovijeda, a mi ne možemo znati što je od toga stvarno a što domišljena moralna, kako je ubojica poslije toga skitao od nemila do nedraga tražeći kruha, te kako se namjerio na slična druga, *deli-ciganina*, koji ga je na kraju ubio iz kubure u svađi za zalogaj.

Fra Lovro Karaula jedan je od velikana stare, otomanske Bosne Srebrene. S povijesne distance njegov životopis doima se kao puni simbol bosanskoga fratarluka: svojim djelovanjem i značenjem ne izlazi izvan horizonta franjevačke i bosanske katoličke zajednice, ali unutar tog horizonta on postiže punu ostvarenost. Po tomu je Karaula tipičniji nego, recimo, Jukić, ili Martić, koji su *iskoračili* u svijet, u laičku literaturu; *odmetnuli se*. Kronološki, raspon njegova života ne može biti amblematičniji: rođen na samu kalendarskom početku Devetnaestoga vijeka (Žirović kod Livna, 1800), a ubijen u godini velike bune, koja je označila početak kraja otomanske epohe (Ljubunčić kod Livna, 1875).

Dijelio je stoljeće s najvećima. Kao pojedinac, bio je sve što može biti bosanski fratar, nema nijedne službe koju nije obavljao. Na sve načine od hrabrosti do mudrosti i lukavosti čupao se s vlastima za prava franjevačke i narodne zajednice, odlično je propovijedao, pisao nije mnogo jer za to nije imao vremena, ali ono što je napisao svjedoči o velikoj moći duha i jezika. Otkako je bilo moguće graditi, sav se posvetio izgradnji crkava, samostana, otvaranju pučkih učionica. Sve što je radio, radio je najbolje.

Škole je završio, teologiju i filozofiju, u Ugarskoj. Zaredio ga je u Docu kod Travnika legendarni biskup Miletić. Za koju godinu uzeo ga je i za svojega tajnika. S Miletićem je na njegovim biskupskim pohodima obašao i upoznao cijelu Bosnu. Poslije Miletićeve smrti vodio je poslove biskupskoga ureda, dok ga novoimenovani biskup fra Rafo Barišić nije maknuo. Napisao je životopis *Divnog Apoštola P.G. Augustina Miletića*, a svoju očaranost i potpunu odanost tome neobičnom čovjeku izrazio je lapidarno: „... pria će gavran obilit, nego će njegovo ime u našem narodu umrit”. Ljetopisac fra Mato Mikić za Miletića je napisao: „Ovo samo velim, dok onaki među Bošnjake Prelat stupi, mnogi će minut vikovi.“ U franjevačkoj uspomeni Miletićeva je pojava obavijena aurom osobite blagosti i krepkosti, a njegove se izreke i preporuke, u isti mah brižne i duhovite, citiraju i danas. Poput one koju je upućivao mladomisnicima: „Rano rani, starce pazi, ne plaši djece, čuvaj se žena.“ Stizao je na sve: suzbijao kugu u velikoj epidemiji, brinuo se za školovanje djece i organizirao analfabetske tečajeve za odrasle, kao rođeni Fojničanin dobro upoznat s vještinama kujundžiluka poučavao bosanske mladiće tom plemenitom zanatu, pisao katekizamske priručnike, bukvar za nepismene s uputama za uvježbavanje čitanja, a prepjev talijanske pjesme *Vi adoro* tako je sročio u jeziku i ritmu bosanskoga pučkog osmerca, da se potpuno uklopila u korpus pučkih pjesama poput *Zdravo tilo Isusovo* i drugih sličnih, te se i danas pjeva po bosanskim crkvama. Kako je živio, onako je Miletić i umro: „na terenu“, u Vidošima kod Livna, za vrijeme jednoga od svojih brojnih pastoralnih pohoda.

Sudjelovao je Karaula u *borenju* Bosne Srebrene protiv biskupa Barišića kao jedan od protagonista. Dvapat je po tom poslu išao u Carigrad, naučio francuski, talijanski, turski, sklopio brojna, za franjevce korisna poznanstva. Pred kraj života, krepak i u sedamdesetpetoj, službovao je u svomu livanjskom kraju, na rodnoj župi Ljubunčić. Lokalne ga vlasti gledaju poprijeko, jer nema dlake na jeziku u zaštiti franjevačkih i narodnih prava.

Kad je 1875. austrijski car Franjo Josip I. pohodio Dalmaciju, Karaula, fra Anđeo Ćurić i fra Mihovil Marijanović isposluju susret s njime u Sinju i predstave mu teško stanje kršćana u livanjskom kraju. Poslije toga Karaula napiše opširnu predstavku i pošalje je caru posredstvom ugarskoga primasa Symora, s kojim se osobno poznao. Franjevački kroničar će zapisati da je Karaula to neoprezno priopćio najodanijima među svojim župljanima, a onda je za to saznalo „i najmanje ture“. Tako je dozvao sudbinu.

Na llandan, 20. srpnja 1875, vraćao se Karaula u Ljubunčić iz Prispa, gdje je na groblju Vašarovine govorio misu. Jahao je sam, moleći kronicu. Poimence se znaju četvorica atentatora, koji su preda nj iskočili, oborili ga s konja, te ga udarali, davili, mrcvarili i na kraju jedva nekako zagušili u prašini, sjedeći na njemu: Avdibeg Ćorbadžić iz Žirovića, Nurija Dizdar, sluga Ćeić i Avdibegov sin. Vlast je zavukla slučaj i zločinci nikad nisu kažnjeni, a kad je u livanjskom kraju uskoro planuo ustanak, bilo je to dobrim dijelom pospješeno i Karaulinim ubojstvom.

Ni ovo stradanje franjevački kroničar, koji piše o Karaulinom mučeništvu, ne ostavlja bez pouke i potrebe za vjerovanjem da se zlo zlim vraća u obliku *božije pravde*, kad već nema ljudske. Tako saznajemo za Avdibegovu zlu sudbinu. Stalno mu se, obdan i obnoć, prikazivale strahote pa se zavukao u svoju kuću u Žiroviću i nikud nije izlazio. Kazivao: „Svake mi se noći prikazuje Karaula i hoće da me udavi, jer sam ja udavio njega“. Slali mu livanjskoga hećima Mujagu Šeremeta da ga liječi, ali sve zaludu, pa ga zatvorili u livanjsku tvrđavu u sobu s gvozdenim rešetkama. Jedanput je uspio pobjeći, te je mahnitao livanjskom čaršijom i vikao ono isto: „Ne dajte me, eto Karaule, hoće da me udavi jer sam ja udavio njega...“ Uхватili ga i vratili u tvrđavu, i u njoj je nakon nekog vremena skončao u groznim mukama. A njegov sin se godinama kasnije navodno tužio ljubunčićkom župniku kako u kući nema nikakva zdravlja ni berićeta „otkada udavismo Karaulu“.

Na neobičan i pomalo zlokoban način u priču o Karaulinoj pogibiji upleten je i njegov lijepi konj bjelac čiste pasmine. Bio je to najprije đogat Rahmanbega Firdusa, kojega je kao i brata mu Muhamedbega Karaula učio pisati i čitati latinicu i talijanski jezik. Kada je Rahmanbeg poginuo u lovu na svome posjedu u Crnom Lugu, njegova žena Melića pokloni đogata Karauli ne htijući da ga itko drugi jaše. I evo podatka koji bi neki Karaulini biografi htjeli vidjeti kao koban znak: obojica su se s toga konja u smrt srušili na isti dan istoga mjeseca, u razmaku od okruglih deset godina.

Evo nas napokon i kod Šokčevića. Okvir u kojemu će se roditi njegov grijeh i muka rane su šezdesete godine Devetnaestoga vijeka, kada se počinje osjećati promjena i slutiti sloboda, pa se između onih što su je željni, i branilaca starih običaja, stvara zla krv gora no ikada ranije. Sultan Abdul Medžid donosi uredbе kojima se dopušta gradnja bogomolja svih vjera, pa fratri u Bosni povilenili: stotinama su godina za samo jedan nov zidić ili plot plaćali masne globe i podnosili grdne batine, a o gradnji nove crkve ili samostana nisu smjeli ni sanjati. Sada bi htjeli sve to odjedanput nadoknaditi, „obruč na dunjaluk staviti“ - tako izgleda ogorčenim agama i begovima i čaršijskim prvcima. No,

gdje su sultan, Porta i Stambol, a gdje Tolisa, Gradačac i Derventa! Kada je fra Martin Nedić tražio dozvolu za gradnju crkve u Tolisi, digli se u Gradačcu i javili u Stambol: ne može, jer se zidovi grada Garadačca naslanjaju na Tolisu! Tek kad se austrijski konzul lično pomučio, izašao u izviđanje, i poslao čvrst izvještaj da od Gradačca do Tolise ima nekih šest sati pješackoga hoda, isposlovan je ferman za gradnju.

U to doba odlučeno je da se i na Plehanu grade crkva i samostan. Kupljena je zemlja od jednoga derventskog bega, carski mjernik inženjer Ešref-efendija po nalogu vezira Ćamil-paše je pregledao i odobrio mjesto. (Imao je dosta posla i putovanja; istu stvar obavio je u Livnu, Gučoj Gori, Zoviku, a fratarski izvori redom ga spominju kao čovjeka stručna, ugodna i razgovorna.) Dok se čekao ferman, fratarska uprava odredi za župnika Šokčevića i dadne mu dvojicu pomoćnika, fra Jaku Džoića i fra Luku Kovačevića, te oni počеше podizati zgradu za stanovanje i prikupljati građu za crkvu. Kad je stigao ferman, medžlis u Derventi ga je potvrdio bez otezanja. Sve je izgledalo dobro, a trojica mladih fratara nastavili su s poslom, vedri i okretni. Osim gradnje, trebalo se baviti i zemljom, orati, sijati, stvarati domaćinstvo.

Derventskoj čaršiji sve je to bilo kao spram mrtve glave. Poslije krvave pacifikacije Omer-paše Latasa, čije su posljedice bile još sasvim svježe i bolne, ona se jest bila primirila, ali su joj carske reforme i dalje mrske i ćafirске, a ovo sad dolazi kao sol na otvorenu ranu. Nešto se mora poduzeti! Rješenje se našlo u Mula Sali Hasaniji, čovjeku koji je nedavno došao iz Sarajeva i nastanio se u Derventi, u jednoj napuštenoj ruševnoj kući, a da nitko pravo ne zna ni tko je ni od čega živi. Pojavljuje se u kafani, neuredan ali uvijek pod oružjem, čeka hoće li mu tko zovnuti kavu, i započinje uvijek istu priču - o dinu koji je ugrožen sa svih strana i za koji, ako treba, valja i ginuti.

Nije ga trebalo nagovarati. Dali su mu novaca da nabavi bolju odjeću, kupi konja i popuni oružje, i on se počeo osjećati važno, kao izvršitelj sudbonosnoga zadatka. Sam je odredio i zarekao se: idem tamo da ili ja ubijem njih, ili, ako bude Božja volja, da poginem ja, a vi me onda tu i ukopajte, pa se po našem zakonu neće moći praviti crkva na tom mjestu.

Što se, kao pouzdano, može znati o onomu što se dogodilo toga petog dana u mjesecu studenome 1855. *na Pleanu u Posavini, u nahiji derventskoj, kada je Mula Hasanija dojahao pred kapelu koju su fratri sklepali da im bude dom i hram do izgradnje crkve i samostana? Proučivši sve dostupne izvore, a svi su fratarski, drugih nema, i sastavivši sve u cjelinu, onaj koji traži u čudu otkriva: što je više izvora i podataka, manje je sigurnoga znanja o događaju. A nakon što sve prometne kroz ruke po treći, i po peti put, i dobro provjeri i što je u redcima ali i ispod njih, dolazi do otkrića da se u cijelome tom materijalu nastoji prešutjeti makar isto onoliko koliko i izreći.*

Evo najprije činjenica o kojima ne treba dvojiti.

Mula Hasanija dolazi pred kapelu i sjahuje. Vadi obje male puške iz bensilaha i počinje pucati - najprije u dva drvena križa, jedan na krovu iznad vrata, drugi pričvršćen na sama vrata. Fra Nikola i fra Luka su sa župljanima u njivi, fra Jako je negdje u selu, otišao na bolesnika. Kad čuju pucnje, trče prema kapeli. Hasanija je već razvalio vrata, skinuo dugu pušku s ramena, gledajući odakle će fratri izbiti. Kada stižu Šokčević i Kovačević, uz četvoricu župljana, otvori se obostrana vatra iz pušaka, u kojoj strada samo Hasanija. Malo kasnije iz sela dolazi i Džoić. Sad nastaje muka: što s lešom, kako ga sakriti? Padne odluka da ga spale, što i učine.

Sve ostalo je u magli, ili između redaka, ili - i ovako i onako. Jedan kroničar tvrdi da je Hasanija pripucao spram Šokčevića čim ga je ugledao na drugim vratima. Ako je tako, ostaje nejasno kako ga nije pogodio iz te blizine, a nije, jer se nigdje dalje ne spominje da bi Šokčević bio makar samo ranjen. Na dva-tri mjesta provlači se jedva uočljiva aluzija na mogućnost da je fra Luka Kovačević zaista prvi potegnuo iz puške na Hasaniju. U opširnom pismu što ga ugledni fratar iz Bosne šalje subratu koji je na službi u franjevačkoj rezidenciji Sv. Jurja na Galati u Carigradu, pismopisac se gorko jada na austrijskoga konzula Dimitrija Atanaskovića: izvještaj koji je taj poslao u svoje ministarstvo u Beč, „nimalo se s istinom ne podudara“. Za pisca nema nikakve sumnje da je to zato što je Atanasković „podmukli rišćanin, pa srcem onamo i teži“, a pošto „zastupa katoličku vladu, moro bi se za katoličku stvar zauzeti“. Lažne su, kaže on, sve Atanaskovićeve tvrdnje: da je fra Luka Kovačević prvi na Hasaniju pripucao; da je Hasanija bio lud te da su ga i bez pucanja lako mogli savladati i smiriti; da su plehanski fratri „raspuštena življenja“ i da se sami njihovi župljani tuže „da su kano ajduci i razbojnici“; da su fratri sabljama nagonili župljane da spale *turčina*; da su smrtno ranjenoga Hasaniju „sikirom doubili i na komade izsiekli“.

Ne postoji način da saznamo na čijoj je strani istina, a sva vjerojatno nije ni na čijoj. No, u samome pismu, kada se čita pod krupnim povećalom, iskrsavaju nagovještaji da u konzulovom izvještaju ipak nije sve prijesna laž i zla namjera. Uzdiše, tako, pismopisac: eh, kad bi se barem fra Nikola i fra Jako mogli izbaviti „opet bi čovik pribolio“, a ne imenujući trećega, fra Luku, kaže za nj: „onaj je i najkrivlji bio“. Na drugome mjestu, zazivajući milost carskoga devleta, priželjkuje da se „oprosti krivica barem paroku i kapelanu stariem, a mlađega (to je fra Luka) makar odkupili...“ Kod ljetopisca, pak, koji najiscrpnije piše o „pleanskom događaju“ nalazimo podatak da su plehanski kršćani na turskom sudu svu krivicu oborili na fratre te da su ih i općenito crno prikazivali. Autor, doduše, tvrdi da su na to nagovoreni uz obećanje da će fratri biti osuđeni a oni pušteni, no kasniji slijed događaja to ne potvrđuje - nijedan od četvorice uhapšenih župljana nije pušten. Kod istoga ljetopisca čitamo i zanimljiv podatak o konzulu Atanaskoviću koji proturječi onomu iz pisma u Carigrad. Turci su na sudu, kaže on, više od samoga ubojstva osuđivali paljenje tijela kao barbarsko djelo i izraz gole zlobe. Tu optužbu je, hvali ljetopisac Atanaskovića, ovaj „pametno“ pobijao, obrazlažući da „nije zlo mrtvo tilo spržiti“ i da su fratri to učinili samo da sakriju leš, nikako iz zlobe.

Prva osuda bila je po načelu odmazde, oko za oko: „da se fratri imaju posići u Sa-raevu“. Džoić se domalo u zatvoru razbolio, pa je pušten kao ionako očito nevin, ali ni petnaest dana iza toga umrije. Biskup fra Marijan Šunjić u dogovoru s Atanaskovićem i uz podršku biskupa Strossmayera opremi hitnu apelaciju na cara u Beč. Carska diplomacija u Carigradu isposluje da se presuda zamijeni mogućnošću otkupa, te se franjevačka uprava nagodi s Hasanijinom udovicom za 500 dukata. Ljetopisac ne propušta napomenuti da je sarajevskom muli valjalo izbrojiti 50 dukata za pisanje dokumenta o tom dogovoru, i sumira: „Ele, ovi grdni događaj pleanski skupo stade; s arčom u apstu hiljadu dukata stade.“

Ali ne završi se na tomu, kako su fratri očekivali. Sad ih vezir Huršid-paša zaprepasti: ovo se vi jeste nagodili s tužiteljem, ali ste ostali krivi pred carskim zakonom! Tu više ništa ne pomože: šesnaest mjeseci ležali su dvojica fratara i četvorica plehanskih župljana u sarajevskom zatvoru, a onda su otpravljeni u Carigrad, „u Teresanu“. Dvojica župljana, Mijat i Antun Andrijić, tu su i umrla, o drugoj dvojici iz izvora ne saznamo

ništa. Za fra Nikolu i fra Luku austrijski ambasador grof Prokesch isposlovaio je kod sultana da budu otpremljeni u Rim. „Sultan reko: eto ih papi, nek ih on po svom kanunu pokori!“, piše kroničar. Iz Rima smjeli su samo u Ćesarovinu, u Bosnu im je bilo za-branjeno vraćati se. Kovačević je završio u Dubrovniku, gdje je za dvije godine i umro, Šokčević, vidjeli smo, dođe u Đakovo. Što se dogodilo s ostacima hudnoga Mula Ha-sanije ne znamo, ali njegova pogibija uspjela je gradnju crkve i samostana na Plehanu zaustaviti, barem privremeno. Ponovno je pokrenuta nakon petnaestak godina.

Kad Šokčević u proljeće 1870. putuje s Kneževićem do Vukovara, već je odavno u toku njegov spor s upravom i provincijalom fa Mijom Gujićem. Provincijal uzrujano piše Strossmayeru kako su već dugo fratri i uprava u Bosni čvrsto osvjedočeni da je u đakovačkom samostanu nemoguće obnoviti red i disciplinu dok je god fra Nikola u njemu. Zato se tražio njegov premještaj u Bosnu, u Tolisu, a uprava će na se preuzeti svu odgovornost kod građanskih vlasti. Pošto je Šokčević to odbio („iz strašljivosti“), provincijal mu nudi da sam nađe bilo koji samostan u „Carstvu austrijskom, koji bi ga dragovoljno primio“, a uprava ga se ne bi odrekla, nego bi ga još i preporučila i brinula dalje o njemu. Šokčević ni to ne prihvaća i ne da se maknuti iz Đakova, pa je provincijal primoran dati stvar u Rim, na generala Reda i na prefekta Propagande, a Strossmayera o tome izvješćuje, da je u toku.

Što iz svega toga smije zaključivati onaj koji istražuje? Bojati se, ništa osim pitanja koja se nameću sama od sebe. Kakav je to nemir i nered u đakovačkom samostanu, kojemu je uzročnik Šokčević? Što ga to tako goni da je njegova prisutnost već nepod-nošljiva za zajednicu? Koje je vrste njegova „strašljivost“ zbog koje se rukama i nogama odupire povratku u Bosnu; čega se to boji - vlasti, ili sebe samoga, svojega susreta s duhovima? Ili obojega, pomiješano. Kakvi su mu dani, kakve noći?

U fratarskim izvorima, kako je rečeno na početku, ne govori se ništa o možebitnoj gri-žnji i ispovijedi, o grijehu i pokajanju, o potrebi za oprostom. Za njih je stvar jasna i zavr-šena. Facit, da je od fratarske ruke pala mrtva glava i da je potom ljudsko tijelo bačeno u vatru kao cjepanica, nigdje u tim izvještajima ne izaziva osudu ni pitanje savjesti. Mula Hasanija unaprijed je označen kao „fanatik i ubojica“, njegovo smaknuće i spaljivanje samo je stvar opravdane samoobrane, a razumijevanje za Hasanijine ubojice puno je sućuti, kao za žrtve. Što se zakona tiče, i tu je sve riješeno: s udovicom je postignuta nagodba (nije šala, pet stotina dukata!), počinitelji su odležali u zatvoru, zadovoljen je i carski i papin *kanun*.

Spor između franjevačke uprave i Šokčevića na kraju je ipak riješio Strossmayer: primio ga je kao svećenika u svoju biskupiju i namjestio za župnika u malo, blatnjavo seoce Šumeće, na kilometar-dva od velike rijeke, upremase s Derwentom na onoj, bo-sanskoj strani. Tu, u sred golemoga lakta što ga Sava pravi zavijajući na jug, pa je Šu-meće okruženo Bosnom s tri strane, Šokčeviću se za bistrim i svijetlim dana čini da može nazreti plehanski brijeg u daljini. Uхвати se kako, i nesvjesno, upire pogled i goneta: vidi li ga, ili mu se samo čini...

U Šumeću ga je kroz nekih deset godina našla smrt, tu je i ukopan. O nesretnome Hasaniji, nesuđenom šehidu, ne zna se i ne pamti ništa - ni tko se pobrinuo za njegove ostatke, ni gdje su u mezar spuštene.

(Poglavlje iz romana *Nestali u stoljećima*, u izdanju Frakture, Zagreb 2013)

Mirjana JEZILDŽIĆ

DJED

Kad odeš daleko
u nepovrat
nemoj žaliti to
što si ostavio.

Svakim te danom pomalo vraća
tvoja davno posađena trešnja

U njenoj krošnji
ptice i unuci.
I brdašce iznad trešnje,
tajnovite priče o blagu
u utrobi zemlje...

MOSTAR

Grad i most nad njim
Neretva i ljudi
Jedni u drugim

Pjesmu propušta kroza se
što s vjetrom rijeku prati
sunce je okvir koji zlati
životnih boja namaze

HERCEGOVINA

Slikar je stavio na platno
mlaz zelenkastomodre boje
i... poteče rijeka
uz raslinje okolo
Zatim još jedan potez kistom
i... plovi plovi drvena barka
i... lete lete dva bijela galeba
Sunce. Na vedrom nebu
velika žuta lopta
plavo nebo
žuto sunce
bijeće ptice
zelenkastomodra rijeka i barka
i još nešto:
raspukli nar.
Hercegovina!

SUTIVAN

Stajale smo pred malom
kamenom crkvom
slikale se za uspomenu
i sjećanje.

Bio je lijep, ljetni dan.
Sutivan...

Prolazile smo između grmova
rascvalog oleandra
trčeći uskom ulicom
i smijale se....

Brale smo ružmarin i lovor
more nas mazilo valovima
i mi smo grlile more
i smijale se....

Drugi dan predevečer
malo zastudi
zapuše bura, pljušti...

Prokislo je kroz strop
naše sobe, a ti privukla si
stol i na njem zdjelu za voće
i smijala se...

Sutivan.

ZAGRLI VAL

Valovi svjetlucaju
Mreška se more
More te zove
Zagrli val!
Upoznaj se s morem
postanite prijatelji
Ne plaši se dubine
okusi slano more
I plivaj...
plivaj kako znaš
Osjeti hladnoću jednog
i toplinu drugog vala
i plivaj...
Igraj se s morem
malo zaroni
Potom lezi na vodu
i miruj
Otvori oči, gledaj nebo
slušaj šum mora
Diši polako
miruj
Ne misli ništa...
Šapni: Volim te, more
I znaj: sve što u moru živi
čuje tvoj glas
Sklopio si savez
More te prihvaća
plivaj...
More te voli
Plivaj ka suncu
zagrlj val!
Bori se!

Almin KAPLAN

Pjesme

Svijet moga dede

*Kad smo se vratili iz logora
bojažljivo smo otvorili kapiju.*

*U ovom slučaju ne kao provalnici
oni su to uradili uniformisanom nogom.*

*Sve je bilo na kamari
i očeva crna aktovka sa dokumentima i satom iz Libije.*

*Razgledajući rusvaj
šutili smo poniženost i tražili njihov razlog.*

*S osmijehom na licu i špricom u ruci
dedo progovori prvi: bili su drogirani, znao sam.*

U društvu sa Semoradom

*Sjedimo na stećcima Semorad i ja;
on mi se tuži na bolove u leđima i vlagu u kostima
a ja njemu na historiju.
Reci tim gore, veli mi
da se okane mene i mog dlijeta
ta zbog njih sam još uvijek dole
s vlagom u kostima i bolovima u leđima.*

*Sjedimo a sunce nas svojim bičem šiba po vratovima;
on puši lulu
a ja svoju omiljenu cigaretu
i pitam se hoću li umrijeti od raka pluća
ili će me ipak pregaziti auto.*

Identitet

*Nakon što sam mu rekao da se zovem Almin
te da dolazim iz sela blizu Stoca
i da je Stolac mali grad u Hercegovini;
Hercegovina da je ustvari Bosna
odnosno Bosna i Hercegovina
a ne Jugoslavija kao što on misli
i da nisam Bosanac
nego Bošnjak.*

On je rekao da je Francuz!

Žena

*govorila mi je, a ja je nisam slušao
nekako joj nisam mogao vjerovati
pa sam njene riječi tek propuštao
da na jedno uđu
a na drugo izađu
uho.*

*sad sjedim na balkonu istrošene dalmatinske jednokatnice
i slušam klape
u sobi leži žena čiji san plaćam 20 eura
i vjerujte mi isplati se.*

Ko da gledam

*Ko da gledam i ove zime će pasti snijeg
i mi ćemo šetati kroz bljuzgavicu u neadekvatnoj obući.
Danima poslije će nas stiskati u nosu,
možda ćemo i malo temperature dobiti.*

*Često će, ko da gledam, i ove zime, puhati onaj hladni i suhi vjetar
i ti ćeš gledati u moje presušene oči s nabreklih kapilarama
koje će, ko da gledam, gledati u televiziju, na kojoj će
javljati opet, samo loše vjesti
ko da gledam.*

Nikola VUČIĆ

Ja sam rijeka

Ja sam rijeka. Ime nije važno. Možete me zvati modra, malim slovom. Nije važno gdje izvirem ni kamo tečem. Važno je da sve znam, sve vidim i sve čujem. U meni se ogledaju ljudi, njihove riječi i djela. O svemu sam šutjela, a sada želim progovoriti jer osjećam da ću se izliti iz korita ako budem šutjela.

Te noći tekla sam brzo ispod mosta s puno svjetiljki čija se svjetlost poigravala s mojom hirovitošću. Tekla sam brzo i odjednom zastala. Čula sam dječje glasove koji su bili puni neke ljutnje i bijesa. Pomislih da je to još jedna neukusna dječja igra, ali onda se začuo zov upomoć. Čuli su se glasovi dječaka koji su iz neke objesti najednom nasrnuli na druge dječake. Nije stalo na glasovima, već sam čula i udarce i psovke i zapomaganje dvojice nemoćnih dječaka da prestanu, da im oni ništa nisu skrivili, da ih samo puste na miru, da su oni samo prolaznici, da nemaju nikakve zle namjere. Pustili su ih nakon više udaraca, valjda iz straha da će ih netko vidjeti. Napad nije trajao dugo, ali djeca koja su to doživjela dugo će pamtiti tu noć. Osjetila sam kako ne žele govoriti o tome, ne žele osvetu, samo žele zaboraviti i da prođe ta noć koja se kasnije često ponavljala u njihovim glavama.

Da sam mogla, izlila bih se tada iz korita. Rijeke imaju korita jer je to njihov put. I ljudi imaju korita, ali to su korita njihove ograničenosti koja čine da idu samo u jednom smjeru, da vide samo jednu stranu, ne vide druge i drukčije i prema svemu što ne teče njihovim koritom osjećaju neku ljutnju i bijes.

Nakon što su djeca djeci nanijela bol, povukla su se kao čopor pasa koji sve što čine, čine u čoporu. U čoporu napadaju i u čoporu se povlače. Samo, razlika između čovjeka i životinje je velika. Životinje ne napadaju iz bijesa, mržnje ili objesti, one napadaju ako su gladne ili ugrožene.

Ja sam rijeka i sve sam vidjela, namirisala i čula. I krv i suze i nemoć ovoga grada. Ali najteže mi je bilo čuti kako djeca napadaju djecu. Uronila sam u sebe samu i nastavila teći jer to mi je sudbina, teći bez prestanka i govoriti jezikom koji ljudi ne razumiju. Jer kad bi samo zastali malo pored rijeke, čuli bi kako je život i prolazan i vječan i kako smo svi samo kapi vode od kojih je svaka dragocjena i posebna, a opet dio istoga toka. Kad bi samo zastali pored rijeke i zagledali se u dubinu sebe, shvatili bi da je ljubav jedino korito kojim vrijedi teći.

Sonja ŠKOBIC

Kameni grad

U plavetnilu južnoga mora, u dubini zaljeva, tamo gdje sunce na nepreglednoj pučini stoljećima igra svoju čudesnu svjetlucavu igru, gdje se nebo utrkuje u ljepoti s cijelim krajolikom kao kistom nekog slikara utisnutim u taj komadić raja na zemlji, svoj život žive dva mala prelijepa otoka: jedan prirodni, urešen zelenilom borova, drugi od bijeloga kamena, izgrađen ljudskom rukom.

Prema tradiciji, određenog dana u godini, mještani su u barkama donosili kamenje i spuštali ga u more. Tako je, s vremenom, ljudskim marom i u igri nadmudrivanja s prirodom, nastao kameni bijeli otok.

Za ta dva otoka vezana je i legenda. Za vrijeme jednoga od ratova koji su se na ovim prostorima stoljećima smjenjivali, jednome stranom vojniku stigla je naredba pucati na kameni grad u kojem je živjela njegova djevojka.

Upravo njegov metak prekinuo je njezin mladi život. Povratka nije bilo. Skinuo je vojničku odoru, pucao u sebe i sam završio poput svoje voljene. Posljednja želja mu je bila biti pokopan pokraj nje, na otoku s borovima, tik uz crkvicu.

Njihova nesretna ljubav bila je inspiracija za pjesmu o dva otoka i dvoje ljubavnika. Tu sam pjesmu, po želji svog oca, često pjevala. Ona je za mene bila posebna. Himna kraja u kojem sam rođena. I kada sam bila u društvu ljudi koji su voljeli klapsku pjesmu, ja sam opet izvodila svoju - o dva otoka kao dva oka koja sjaje pod suncem.

Pogled prema otocima pruža se iz drevnoga grada čija je svaka kuća spomenik jednog prošlog vremena. Ondje su, u davna vremena, živjeli pomorski kapetani. Ploveći svjetskim morima, donosili su bogatstva i skupocjenosti koje su ugrađivali u prelijepu kamene palače izgrađene rukom najboljih majstora toga vremena. Unutar zidova i otvorenih škura, u svoj svojoj punini, zrcalila se kultura i bogatstvo jednog vremena. Dovoljno je bilo otvoriti jednu škrinju prošlih vremena. Nahrupile bi priče i legende, događaji koji bi ostavljali bez daha i vraćali nas u neka davna prošla vremena.

Kameni grad je više desetljeća bio „mrtav“, ali samo znalci su osjećali i prepoznavali njegovu ljepotu i tajnovitost njegovih uskih ulica i *pjaca*.

Kroza nj je vodio put uz more prema još jednom starom gradu koji je bio veći, naseljeniji, ali, jednako tako, pun duha i ljepote davnih i slavni vremena. S godinama, i taj mali kameni grad počeo se obnavljati. Doseljavali su i novi ljudi. Oni koji su prepoznali njegovu svevremensku ljepotu i vrijednost. Kuće i ulice dobivale su novo ruho. Jedna po jedna. Tako je grad, malo po malo, ponovno oživio. Oživjele su njegove *tarace*, nakon dugo vremena otvorene su škure na prozorima. Novi život ulazio je unutra, stari kamen zasjao je novim sjajem.

Poslije dugo vremena, jedne sam se večeri našla ondje. U gradu koji je u meni budio posebne osjećaje, dozivao mirise i boje nekih vremena koje sam pomno bilježila u spomenaru svoga života. Poznavala sam njegove ulice od ranije, ali ovaj put ostala sam zadivljena njegovim novim ruhom. Šećem uskim putem uz more, na otoke se, uz romantičan treptaj svijeća sa stolova restorana, pruža veličanstven pogled. Na površinu čudesnog plavetnila pada sumrak. Poseban, obojen u milijun nijansi i odbljesaka. Sve je kao u bajci.

S trga se čuju zvuci klapske pjesme koji se stapaju s ljepotom starog zvonika pod kojim su se pjevale pjesme toga kraja kako bi od zaborava otrgnuli i sačuvali našu tradiciju, baštinu i običaje.

Zelenilo palmi čije se raskošne krošnje ogledaju na površini mora čistog poput safira, oleandri... Svaki kutak doziva posjetitelja, putnika namjernika da zastane, sjedne i uživa u ljepoti kamenog grada, u čaroliji mirisa mora i soli, u pogledu koji ništa ne može nadoknaditi. Pogledu na čarobne otoke u daljini od kojih će vam svaki ispričati svoju priču. Koja traje...

Marina BEUS

“Slučaj” don Mate Nuića

Sažetak

Veliki broj katoličkih svećenika u Hercegovini osobno je proživio torturu komunističke vlasti u vrijeme druge Jugoslavije. Jedan od njih svako je svećenik i domoljub don Mate Nuić. Autorica u radu prikazuje don Matin životni put, s posebnim osvrtom na sudski proces koje je tekao usporedno s procesom biskupu Čuli. Intrige kojima su se istražitelji poslužili tijekom postupka, kako bi don Matu pridobili za svjedoka optužbe, ostale su bez željenoga učinka. Štoviše, njegov nastup u sudnici, a onda i tijekom izdržavanja zatvorske kazne, te izlaska na slobodu, potvrđuje kako, usprkos realnosti komunističke vlasti, don Mate nikada nije priznao njezin legitimitet.

Ključne riječi: don Mate Nuić, biskupski delegat, komunistička vlast, optužnica, svjedoči, presuda, zatvor, zatvorska kazna.

Uvod

Uspostava komunističke vlasti u obnovljenoj jugoslavenskoj državi označila je vrlo teško razdoblje za vjerske zajednice. Naime, komunisti, vođeni marksističkom krilaticom o religiji kao “opijumu naroda”, nastojeći osigurati potpunu dominaciju nad društvenom stvarnosti, nametali su ateistički pogled na svijet, a vjeru su proglasili privatnom stvari pojedinca. U takvim uvjetima Katolička Crkva našla se u posebno teškom položaju. Osim dubokih svjetonazorskih razilaženja s komunističkom vlasti protiv koje je Crkva otvoreno istupala, te na taj način bila jedini stvarni politički oponent vladajućem režimu, državna vlast morala se suočiti i s posebnim hijerarhijskim ustrojem Katoličke Crkve čiji je vrhovni poglavar bio izvan njihove kontrole. Pokušaj osnivanja “narodne” Crkve s ciljem kontroliranja crkvenoga vodstva, popraćen primjenom raznih oblika represivnih mjera koje su se očitovala i u namještenim sudskim procesima provođenim pod frazom “neprijateljske djelatnosti” ili “zloporabe vjere u političke svrhe”, zahvaljujući crkvenim duhovnim pastirima poput don Mate Nuića ostao je samo puka želja onodobne vlasti. Udar na sami hijerarhijski vrh Crkve u Hercegovini jasno pokazuje koliko daleko je vlast bila spremna ići za postizanje svojih ciljeva. Upravo ovakva politika sudila je i osudila biskupskoga dele-

gata don Matu Nuića na osmogodišnju zatvorsku kaznu koju je u vrlo teškim uvjetima, ne prihvaćajući nikakva pomilovanja, najvećim dijelom izdržavao u zeničkom zatvoru.

1.1. Kratka biografija

Don Mate Nuić je rođen 8. studenog 1909. u Drinovicima, kao osmo dijete od ukupno desetoro djece oca Stjepana i majke Jele rođene Čulina. Iako je oslovljavan s Mate, u matici krštenih upisano mu je ime Mato,¹ kako se i sam najčešće potpisivao. Dvojica Stjepanovih sinova, Mate i Jerko,² odabrali su svećenički poziv. Osnovnu školu don Mate završio je u rodnim Drinovicima, sjemenišnu gimnaziju u Travniku, a bogosloviju u Sarajevu. Jedan semestar završio je na Pravnom fakultetu u Zagrebu 1934./1935., a teologiju je diplomirao u Zagrebu 17. veljače 1937.³ Za svećenika Mostarsko-duvanjske biskupije zaređio ga je vrhbosanski nadbiskup dr. Ivan Šarić 31. ožujka 1934. Mladu misu slavio je u rodnim Drinovicima 2. travnja iste godine. Nekoliko mjeseci kasnije imenovan je prefektom "Napretkova" konvikta u Mostaru, gdje ostaje punih jedanaest godina, tj. do kraj Drugoga svjetskog rata, kada partizansko-komunistička vlast ukida Hrvatsko kulturno društvo "Napredak" i njegove institucije.⁴ Sredinom svibnja 1945. biskup Čule imenovao je don Matu za župnika u župi Drežnica,⁵ gdje ostaje sve do uhićenja u travnju 1948. Kako je župna kuća u Drežnici tijekom ratnih događanja stradala, don Mate je, kao i većina svećenika koja se našla u istoj situaciji, bio nastanjen u Ordinarijatu, odakle je redovito pastorizirao vjernike u Drežnici. U Ordinarijatu je obavljao neke tehničke poslove, a često je biskupa Čulu pratio u njegovim obilascima župa ili pak u vrijeme podjele svete krizme,⁶ što je mnoge navelo na pogrešan zaključak kao je don Mate obnašao službu biskupova savjetnika,⁷ ili tajnika.⁸ Na dan uhiće-

1 *Matica krštenih župe Drinovci 1909. godine*, sv. II., str. 72, pod brojem 119.

2 Don Matin brat Jerko stradao je kao žrtva partizanskoga zločina na Križnom putu 1945. godine.

3 Jerko Nuić, "Mons. don Mate Nuić (1909. - 1987.). Curriculum vitae", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 21 - 24. Usp. T. Vukšić, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, Crkva na kamenu, Mostar, 2000., str. 193.

4 Ivan Vukšić, "Mons. don Mate Nuić dušobrižnik", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 48. Usp. Ratko Perić, *Da im spomen očuvamo*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2000., str. 295.

5 Arhiv biskupskoga ordinarijata Mostar (dalje: ABOM), Knjiga protokola za razdoblje od 1944. - 1954. pod protokolarnim brojem 207/1945. stoji napisano: "Preuzvišeni imenuje Don Matu Nuića župnikom Drežnice". Dekret je nestao prilikom uhićenja kao i ostala arhivska građa do 1948. godine.

6 U *Kronici biskupije* biskup Petar Čule izričito spominje don Matu kao svoga pratitelja tijekom 1947. godine kada je na poziv vrhbosanskoga Ordinarijata, jer je tamošnji nadbiskup dr. Ivan Šarić bio u izbjeglištvu u inozemstvu, podijelio krizmu u Sarajevu i Konjicu. Također, don Mate je, prema istom izvoru, te godine bio u Biskupovoj pratnji i na podjeli krizme u župama Trebinjske biskupije. Usp. T. Vukšić, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, str. 204.

7 Istina je da je don Mate obnašao službu biskupova savjetnika, ali je to imenovanje uslijedilo tek 11. veljače 1972., a službu je obavljao do listopada 1983. Usp. ABOM, br. 311/1972., od 11. veljače 1972.; ABOM, br. 998/1983. od 1. listopada 1983.; T. Vukšić, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, str. 212.

8 Do ovakvog zaključka dolazili su i neki svećenici. Usp. Srećko Majić, "Mons. don Andrija Majić (1892. - 1978.)", u: *Sluga dobri i vjerni. Život i djelo mons. Andrije Majića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 1998., str. 39. Ovim pitanjem detaljno se bavio don Tomo Vukšić, argumentirano dokazujući na temelju arhivske građe ABOM da je dužnost biskupova tajnika sve do 21. svibnja 1946. obnašao bosanski franjevac fra Boris Ilovača, koji tada postaje bihačkim župnikom. Usp. Tomo Vukšić, "Mons. Mate Nuić i Biskupski ordinarijat u Mostaru - Stanar, namjesnik, savjetnik, monsinjor", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 83. - 88; T. Vukšić, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, str. 201. - 202.

nja, 22. travnja 1948., biskup Čule imenovao je don Matu svojim delegatom u upravi Biskupijom, a u slučaju i njegova uhićenja dao mu je ovlast da prema osobnom sudu imenuje nasljednika između biskupijskih svećenika koji budu na slobodi. Kako u arhivu Ordinarijata ne postoji pisani dokument, nameće se zaključak da je imenovanje u danim okolnostima učinjeno usmeno.⁹ Na dužnosti biskupskoga delegata don Mate je ostao svega nekoliko dana a naslijedio ga je don Andrija Majić, koji u svojim memoarima o tome piše: "I zbilja nije prošlo ni deset dana dođoše u Biskupiju da don Matu vode u zatvor."¹⁰ Prije nego ga odvedu, uspio je još da jednoj č. sestri koja je tu bila, na brzu ruku rekne, neka bi poručila po mene u Studence, da odmah idem u Mostar u Ordinarijat."¹¹ Iako don Andrija ne navodi točan datum preuzimanja službe biskupskoga delegata, odnosno don Matina uhićenja, prema raspoloživim sudskim dokumentima može se sa sigurnošću utvrditi da je to bilo 28. travnja 1948.¹² U tom razdoblju don Mate je, prema arhivskoj analizi, izdao tri dokumenta od kojih samo jedan sadrži potpis vlastite službe. Naime, prva dva dokumenta sačinjena su već 23. travnja, dan nakon imenovanja, a predstavljaju obavijest o biskupovu uhićenju. Prvi je naslovljen na nadbiskupski ordinarijat u Sarajevu i u potpisu je navedeno samo *Don Mate Nuić*, bez ikakve službe, a drugi koji nije potpisan, niti protokoliran upućen je jednom nadbiskupu čije ime nije navedeno, ali najvjerojatnije je riječ o beogradskom nadbiskupu Ujčiću, jer se u to vrijeme nadbiskup Štepinac već nalazio u zatvoru. Treći dokument od 25. travnja 1948., napisan na latinskom jeziku, odnosi se na podjelu kanonske misije i jurisdikcije predloženim članovima Hercegovačke franjevačke provincije. Na ovom dokumentu uz potpis službe *Delegatus Episcopalis* svojeručno je dodao vlastiti potpis.¹³ Dakle, nakon šest dana službovanja u svojstvu biskupskog delegata, don Mate je 28. travnja 1948. priveden, a nakon sudskoga procesa i osuđen na osam godina zatvora.¹⁴ Po izlasku iz zatvora, 1956. godine, godinu dana bio je pomoćnik župnika u Studencima, a od 1957. godine imenovan je upraviteljem župe Šipovača-Vojnići, gdje je ostao punih deset godina. Dekretom od 3. svibnja 1967. napušta tu župu i odlazi u župu Potoci - Bijelo Polje kod Mostara.¹⁵ U Potocima je dočekao i proslavio pedesetu obljetnicu svoga svećeničkog života (proslavu je organizirao i u rodnoj župi Drinovci), a u rujnu 1984. godine, u 75. godini života, umirovljen je,

9 Moguće je također, da je Biskup tijekom pretresa, svjestan situacije, napisao dekret o imenovanju don Mate Nuića koji je kasnije izgubljen, jer i don Andrija Majić u svojoj pisanoj ostavštini navodi kako mu je Biskup u zatvorskoj kancelariji napisao dokument kojim ga imenuje delegatom ali ni taj dokument nije sačuvan. Usp. "Iz memoara mons. Andrije Majića - Uspomene i sjećanja moja. Mnogo toga sam vidio i čuo!", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 11/1989., str. 10.

10 Ovdje don Andrija misli na deset dana od uhićenja biskupa Čule.

11 "Iz memoara mons. Andrije Majića - Uspomene i sjećanja moja. Mnogo toga sam vidio i čuo!", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 11/1989., str. 10.

12 Arhiv Kazneno popravna zavoda Zenica (dalje: AKPZ), Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Presuda br. K: 404/48.*, str. 1; AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Kazneni list*, str. 2. Usp. Lav Znidarčić, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", u: *Za kraljevstvo Božje. Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 1991., str. 136.

13 ABOM, 249/1948.; ABOM, 500/1948.

14 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Presuda br. K: 404/48.*, str. 13. Usp. L. Znidarčić, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", str. 190; Željko Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 136.

15 R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 295. - 297. Usp. J. Nuić, "Mons. don Mate Nuić (1909. - 1987.). Curriculum vitae", str. 25. - 27; I. Vukšić, "Mons. don Mate Nuić dušobrižnik", str. 51, 62. - 63.

nakon čega je boravio u svećeničkom domu, u blizini župne kuće u Potocima.¹⁶ Za vrijeme pastoralnoga rada po preporuci svojih biskupa dva puta je imenovan monsinjorom. Prvo imenovanje uslijedilo je 21. studenoga 1958. na preporuku biskupa Čule, kada ga je papa Ivan XXIII. imenovao u najniži red monsinjora, odnosno kapelana Svetoga Oca. Dokument je sadržavao upute o načinu ponašanja i oblačenja, te odredbu po kojoj naslov i imenovanje prestaje sa smrću i pokopom pape koji ga podjeljuje, osim ukoliko imenovani pisanom zamolbom ne zatraži da bude upisan među dvorjane novoga pape. Kako se don Matino ime nije nalazilo na popisu monsinjora u godišnjaku *Annuario Pontificio*¹⁷ nakon smrti pape Ivana XXIII. T. Vukšić zaključuje da je don Mate 3. lipnja 1963. izgubio stečeni naslov monsinjora.¹⁸ Ponovni prijedlog za imenovanje pokrenuo je biskup Žanić, pa je odlukom pape Ivana Pavla II. u prosincu 1981. don Mate uvršten među Njegove počasne prelate (drugi po važnosti stupanj monsinjora). Ovaj naslov nosio je do kraja svoga života jer pravo na navedeni naslov ne prestaje smrću pape koji ga podjeljuje.

Don Mate je bio dobar propovjednik. Vrlo često govorio je u različitim prigodama, pa i onda kada je nakon operacije grla skoro potpuno izgubio glas. Živio je za svoju Crkvu i hrvatski narod. Svoja vjerska i nacionalna uvjerenja prenosio je i na vjernike. Iako je na vlastitoj koži osjetio represiju vladajućeg režima, nikad se nije bojao iznositi i svjedočiti istinu, pa niti onda kada je to značilo konflikt s vlašću. Na dan Brozova pokopa odbio je izvjesiti zastavu žalosti na župnu kuću, a nije dopustio, iako su biskupi bili suglasni, zvoniti toga dana (8. svibnja 1980.). Ipak, na kraju njegova ne zvonjava čula se dalje od zvonjave svih drugih zajedno.¹⁹ Bio je uvijek spreman javno podržati one koji su zbog svoga mišljenja trpjeli od jednonoumne komunističke vlasti. Kad je nadbiskup Kuharić u svom govoru u povodu dvadeset prve obljetnice smrti kardinala Stepinca, braneći Stepinčevu nedužnost i mučeništvo, bio izložen kritikama, don Mate mu je pružio javnu potporu. Naime, poslao je brzojav u kojem je napisao: "Zagrebački nadbiskup kardinal dr. Alojzije Stepinac bio je, jest i ostat će, najveći sin našeg hrvatskog naroda, te svetac i mučenik naše svete Rimokatoličke Crkve! Ponosni što smo ga imali, žalosni što smo ga izgubili. Njemu neka je vječna slava u Gospodinu, a Vama, Oče Nadbiskupe, velika hvala što neborivim povijesnim činjenicama viteški branite njegovu čast. Don Mate Nuić."²⁰ Naravno, brzojav je zbog "opasnog" sadržaja završio u rukama UDB-e, a nekoliko dana kasnije i don Mate je bio priveden na ispitivanje u *Kamenu zgradu* mostarskoga SUP-a, gdje je bez susprezanja posvjedočio kako stoji iza svake svoje napisane riječi, te time vlastodržcima dao na znanje da ima još onih koji promišljaju na isti način kao i kardinal Kuharić. Čvrsto je vjerovao u smrt bezbožnog komunizma, sanjao slobodnu i samostalnu Hrvatsku, koja je ostvarena nekoliko godina nakon njegove smrti. Smrt ga je zatekla u rodnim Drinovcima 16. rujna 1987., gdje je po osobnoj želji i pokopan.²¹

16 ABOM, *Dekret*, br. 976/1984., od 11. rujna 1984.

17 Riječ je o papinskom godišnjaku koji sadrži najvažnije podatke iz Katoličke Crkve po cijelom svijetu.

18 T. Vukšić, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, str. 214; T. Vukšić, "Mons. Mate Nuić i Biskupski ordinarijat u Mostaru - Stanar, namjesnik, savjetnik, monsinjor", str. 96.

19 I. Vukšić, "Mons. don Mate Nuić dušobrižnik", str. 68. - 69. Usp. R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 297.

20 I. Vukšić, "Mons. don Mate Nuić dušobrižnik", str. 69. Usp. R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 298. - 299.

21 Petar Vuletić u *Crkvi na kamenu* donosi detaljno izvješće o smrti don Mate Nuića. Usp. Petar Vuletić - Šjor, "Frangar, non flectar", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 10/1987., str. 6; J. Nuić, "Mons. don Mate Nuić (1909. - 1987.). Curriculum vitae", str. 27. - 28; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 298.

1.2. Biskupski delegat na optuženičkoj klupi

Na dan uhićenja biskupa Čule, 22. travnja 1948., s njim u biskupskom dvoru bio je don Mate, koji je, kao što je već rečeno, tu živio i pomagao u kancelarijskim poslovima. Kako je Biskupu nakon cjelodnevne UDB-ine premetačine bio jasan slijed događanja, pobrinuo se upravu Crkve u Hercegovini ostaviti u dobrim rukama pa je koristeći se preporukama pape Pia XII.²² za biskupskoga delegata imenovao don Matu Nuića, te ga ovlastio, da u slučaju potrebe, on može imenovati novoga delegata, odnosno onoga koji će njega zamijeniti. Dužnost administratora don Mate je obnašao samo šest dana, tj. do 28. travnja, kada je uhićen. Ovo uhićenje za njega nije bilo nikakvo iznenađenje, naprotiv, Željko Majić u svojim istraživanjima, na temelju svjedočenja bliskih don Matinih prijatelja i kolega, navodi kako je don Mate zatvor očekivao, pa čak i priželjkivao.²³ Ovakav njegov stav vjerojatno je posljedica niza procesa koji su prije toga vođeni protiv katoličkoga klera, gdje su uglavnom sastavnim dijelom optužnica bili i iskazi ucijenjenih svjedoka iz najbliže okoline optuženoga.²⁴ Dakle, već 28. travnja 1948. don Mate ulazi u mostarski zatvor, u kojem ostaje cijelo vrijeme istrage, suđenja i presude, do deportacije u Zenicu. Prema *Zapisniku istražnog postupka*²⁵ istraga je trajala u razdoblju od 28. travnja do 2. lipnja 1948. i odvijala se u više saslušanja. *Zapisnik* pokazuje spletke kojima su se udbaši koristili kako bi sročili optužnicu za već unaprijed utvrđenu zatvorsku kaznu. Imena istražitelja i zapisničara u istražnom postupku nisu navedena. Dakako, neizostavni dio istrage bili su ucijenjeni svjedoci Slavica Bošnjak, Janja Anić, Anđa Marić, redovnice Mira Gagro, Feliksa Kravcar, te radnica u biskupiji Danica Bartulić, odnosno svi oni koji su sudjelovali i u istražnom postupku protiv biskupa Čule.²⁶ Tijekom istrage svjedoci su iznosili uvježbane iskaze koji su se odnosili na don Matinu navodnu suradnju i pružanje pomoći "odmetničkoj bandi". Neki od njih, istina s određenim vremenskim razmakom, umirenje savjesti pokušali su potražiti u priznanju svojih nečasnih postupaka. Jedna od tih bila je sestra Feliksa Kravcar. U svojoj izjavi priznala je kako je lagala iz straha te zbog prijetnji ne samo fizičkim mukama nego i prijetnjama čašću. Prema njezinu priznanju, velik doprinos pritiscima dala je i Slavica Bošnjak, još jedna svjedokinja u ovom procesu, čiji se motivi krivokletstva mogu razaznati kroz navedeno priznanje. Želeći ishoditi oprost za svoj "pad", sestra Feliksa svoje pokajanje završava riječima: "Isto tako priznajem da sam lažno svjedočila i protiv Don Mate Nuića, kao da mi je on pričao, kako je ispovjedio jednog šumskog odmetnika i da mu je taj kao dar poklonio tri sirca. To je laž. Pa ja žalim radi toga, te molim i Don Matu, da mi oprost."²⁷

22 Ovdje svakako valja napomenuti kako je papa Pio XII. još 1946. godine, uviđajući političku situaciju u kojoj je djelovala Crkva u Hercegovini, ovlastio biskupa Čulu da može imenovati tri svećenika koji bi u slučaju njegove iznenadne smrti sukcesivno upravljali biskupijom kao apostolski administratori. Usp. T. Vukšić, "Mons. Andrija Majić biskupski delegat i generalni pro/vikar", str. 78.

23 Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 130.

24 Jedan od najupečatljivijih ovakvih procesa svakako je suđenje zagrebačkom nadbiskupu dr. Alojziju Stepincu. Usp. Marina Štambuk-Škalić - Josip Kolanović - Stjepan Razum (priř.), *Proces Alojziju Stepincu. Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.

25 Cjelovit Zapisnik o istražnom postupku objavio je: Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 144. - 172.

26 Svjedočenja imenovanih sadržana su u *Zapisniku o istražnom postupku*. Usp. Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 147. - 170.

27 "Te prijetnje pojačavala je Slavica Bošnjak, koja je bila sa mnom u sobi kao zatvorenica, i koja mi je pričala, što su sve od nje radili, pa da ja moram priznati kao što je i ona priznala, i istinite i neistinite stvari, jer inače mi će se dogoditi sve, što se je i njoj dogodilo, i ne ću biti puštena prije iz zatvora, dok

Istražitelji su pokušali prema onoj poslovici starih Rimljana "Divide et impera" (Zavadi pa vladaj) ubaciti razdor između don Mate i biskupa Čule, tvrdeći kako je biskup neke stvari, za koje se tereti i don Mate, već priznao, ali on je bio nepokolebljiv jer je znao da biskup nikada ne bi krivim svjedočenjem spašavao vlastiti život. Štoviše, don Mate je svaki put kada je ulazio u dvoranu za saslušanja iskoristio priliku kako bi ne samo riječima nego i svojim dubokim naklonom iskazao poštovanje biskupu. Tijekom istrage bio je podvrgnut različitim mučenjima i izglednivanju kako bi se ishodilo bilo kakvo priznanje. Danima su ga ostavljali bez obroka i kruha.²⁸ Sve to bilo je uzalud. Don Mate je u svojim iskazima ostao jasan i nepokolebljiv, a pri suočenju sa svjedocima sva podmetanja odlučno je odbacio.

Tijek istrage i nepriznavanje djela koja mu se stavljaju na teret nisu izmijenili već namijenjenu mu optužnicu. Iako je priveden šest dana nakon biskupa Čule, optužnica podignuta od Javnog tužilaštva BiH u Sarajevu bila je zajednička. Prema optužnici, te kasnijoj identičnoj presudi, don Mate je smatran krivim što je:

"1. Od konca 1945 godine do avgusta 1946 godine, sa znanjem i odobravanjem optuženog Čule, bio povezan sa optuženom Slavicom Bošnjak, upoznavši se sa istom preko ugovorenog znaka - dva štambilja na unutrašnjoj strani džepnog poklopca utisnuta od strane zlikovca Bože Mandića, te što je u tom međuvremenu primao od iste pisma vodje ustaško-križarske bande, Mandića, upućena optuženom Čuli i to kao njegov tajnik i slao preko nje česte odgovore odmetniku Mandiću, te tako prvo ovako pismo primio neustanovljenog dana i mjeseca koncem 1945 godine, nakon čega mu je Slavica donijela još oko 6 pisama i primala od njega često po više pisama za odmetničku bandu, koje je predavala odmetniku Mandiću, a na kojima je bilo označeno 'molim predaj lično u ruke' i konačno što je u tom međusobnom saobraćaju između optužene Slavice, kao kurira između bande i biskupije, avgusta mjeseca 1946 godine uručio Slavici jedan blagoslovljeni križić koga je ona lično prišila na kapu zločincu i koljaču Boži Mandiću,

2. neustanovljenog dana i mjeseca 1945 godine primio preko odmetničkog kurira, Andje Marić pismo odmetnika, Bože Mandića za optuženog Čulu, kojom je prilikom pomenutoj Andji uručio jedan paket za Mandića, koga je ona istom i predala preko odmetnika Jure Marića,

3. pred katolički Božić 1945 godine poslao odmetnicima iz podruma optuženog Čule 2 pletare vina po nekom jataku iz sela Goranaca, te što se neustanovljenog dana i mjeseca 1945 god. na terenu svoje župe sastao sa jednim odmetnikom."²⁹

sve ne priznam, što se od mene traži, pa makar to bila sve laž." Imajući u vidu lojalnost svjedokinje, sud je kod odmeravanja kazne zaključio kako je: "Osuđena Bošnjak Slavica, mlada, zanemarenog odgoja, zavedena i podložna utjecaju klera, da je sva djela u potpunosti priznala, da se je pokajala, te da se s razloga može očekivati da će se u buduće popraviti i uzdržati od vršenja krivičnih djela, sud joj je, u smislu propisa čl. 62. i 68. Kr. z. ne samo promijenio vrstu kazne, nego i izvršenje dosuđene kazne odložio za vrijeme od tri godine." Usp. L. Znidarčić, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", str. 191, 198. - 199. 28 Prema svjedočenju don Srećka Majića, don Mate je pričao jednu zgodu o kruhu na koju je gledao kao na svoju slabost: "U zatvoru u Mostaru nekoliko dana nisu mi dali jesti, veli don Mate, a kruha već dugo nisam vidio. Jednog dana vodili su me iz ćelije istražitelju i prolazeći pored jedne prostorije osjetim miris kruha i kroz otvorena vrata ugledam kruh za zatvorenike, i onako spontano povičem: A kruha!" Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 131.

29 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Presuda br. K: 404/48.*, str. 11. Usp. L. Znidarčić, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", str. 159.

Kao dokazi za navedene točke optužnice poslužili su iskazi ucijenjenih svjedokinja Slavice Bošnjak, Danice Bartulić, Anđe Marić, Mire Gagro, Janje Anić i Felikse Kravcar. Prema ovim točkama optužnice, suđenje je započelo 14. srpnja 1948. pred Okružnim sudom u Mostaru.³⁰ Presuda je proglašena već 18. srpnja 1948. Sadržaj presude identičan je sastavljenoj optužnici. Prema svjedočenju don Mate Šimovića, koji je kao jedan od rijetki s don Matine strane imao mogućnost pratiti ovaj proces, prvoga dana suđenja čitana je optužnica, a potom je ispitivan biskup Čule. Tek drugoga dana suđenja, od ukupno četiri, don Mate je doveden u sudnicu gdje je ispitivan, jednom u svojstvu okrivljenika a drugi put u svojstvu svjedoka ne bi li im pošlo za rukom stvoriti razdor između njega i biskupa.³¹ Uz don Matu Šimovića iz crkvenih redova do ulaznica za ovaj "režimski spektakl" uspjeli su doći i biskupski delegat don Andrija Majić, tadašnji bogoslov Marko Perić i regens apostolske nuncijature mons. Hurley koji je bio zadivljen Nuićevim držanjem pred sudom, kao i iskazivanim poštovanjem spram biskupa Čule. Upravo to je bio razlog da je Nuncij nekoliko dana kasnije tijekom zatvorskoga posjeta zatražio don Matin blagoslov za kojega je, prema don Andrijinu svjedočenju, vjerovao kako će mu "koristiti i na času smrti".³² O nepokolebljivom držanju don Mate Nuića svjedoče i novinski napisi u kojima između ostaloga stoji: "Optuženi don Mate ostao je cinik do kraja i izjavio da žali što nema barem nešta u optužnici što bi bilo istina i što bi on mogao priznati da je učinio."³³ Iako je don Mate sve iznesene točke optužnice odbacio, sudsko vijeće na čelu s Tahirom Hadžovićem zaključilo je kako "sud nije mogao pokloniti vjeru njegovoj odbrani obzirom na iskaz čitavoga niza svjedoka, koji su ubjedljivo i nedvojbeno potvrdili veze i saradnju ovog optuženog sa bandom".³⁴ Prema izrečenoj presudi, don Mate je osuđen "na osnovu čl. 4. stav 1. ZKND na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 8 (osam) godina, u koju mu se kaznu uračunava izdržani pritvor od 28. aprila 1948 godine, te na kaznu gubitka građanskih prava iz čl. 37 Kr. z. od a) do d) u trajanju od 3 (tri) godine". U obrazloženju odmjerene kazne sud je naveo kako "je imao u vidu njegovo držanje i nastup pred sudom, kao i način izvršenja djela, za koje je proglašen krivim, što upućuje na povećani stepen društvene opasnosti".³⁵ Kao i u slučaju biskupa Čule, kaznu je Vrhovni sud potvrdio 24. kolovoza 1948.³⁶

1.3. "Nepopravljivost" don Mate Nuića

Nakon mostarske Čelovine 7. listopada, zajedno s biskupom Čulom i još sedamnaest zatvorenika, don Mate je prebačen u Kazneno popravni zavod u Zenici. Naravno, i za don Matu bio je "rezerviran" najzloglasniji dio kaznionice, "staklara". Bio je "vječiti naseljenik staklare", kako u svom pismu navodi njegov zatvorenički kolega Ratko Vlajki.

30 Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 134. - 136. Usp. L. Znidarčić, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", str. 116. - 120.

31 Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 135.

32 I. Vukšić, "Mons. don Mate Nuić dušobrižnik", str. 73. Usp. Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 136; R. Perić, *Da im spomen očuvamo*, str. 296.

33 "Presuda biskupu Petru Čuli i njegovim pomagačima", u: *Oslobođenje*, br. 540, Sarajevo, 20. 7. 1948., str. 3.

34 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Presuda br. K: 404/48.*, str. 20.

35 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Presuda br. K: 404/48.*, str. 21. Usp. L. Znidarčić, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", str. 182, 190.

36 Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 136.

Prema don Matinu kazivanju, bilo mu je zabranjeno družiti se u dvorištu s drugim zatvorenicima, a kad bi ga prebacivali iz jednoga u drugi odjel kaznionice, ostali zatvorenici morali bi staviti obje ruke na svoj potiljak i okrenuti se na suprotnu stranu.³⁷

Iako su ga mnogi nagovarali da zapiše svoje zatvorske uspomene, nažalost, o tom dijelu svoga života don Mate nije ostavio nikakvih opširnijih zapisa. Pojašnjenje za takav don Matin stav možda treba potražiti u obrazloženju dugogodišnjega zeničkog zatvorenika R. Vlajkija, koji u svom pismu o don Mati kaže: "Ne govorim rado o našim robijaškim događajima. Tko je i sam bio na robiji, tomu se ne treba ništa objašnjavati, a onom tko nije bio, teško je objasniti. Istina je samo to: ono što smo mi doživjeli ne može nam oteti nikakva ovozemaljska sila."³⁸ Međutim, unatoč nedostatku pisane ostavštine njegovim prijateljima, svećenicima i zatvorenicima dobro je poznato njegovo hrabro i dostojanstveno držanje. Od svojih načela nije odustajao ni u zatvoru, gdje je budno praćen svaki njegov korak.³⁹ Ali don Mate je i javno među zatvorenicima manifestirao svoj stav prema onodobnom društvenom poretku. Tako jednom zgodom kad su zatvorski istražitelji pohodili ćeliju u kojoj se nalazio don Mate i najvjerojatnije želeći ispitati puls zatvorenika počeli govoriti protiv Stepinca, don Mate je spremno skočio na noge govoreći kako na ime toga hrvatskoga velikana čovjek mora ustati. Naravno, kažnjen je po tko zna koji put samicom, ali bio je sretan što su mu komunistički isljednici dali mogućnost javno izraziti svoje mišljenje o Nadbiskupu.⁴⁰ Nasuprot ovom pozdravu Stepincu, kada su svi zatvorenici na nogama klicali Titu, partiji u Jugoslaviji, don Mate je ostao sjediti. Za ovakvo ponašanje slijedila je samica i to na duže vremensko razdoblje.⁴¹ Iako *Lični list* navodi samo jedno kažnjavanje samicom u trajanju od 14 dana i zabranu primanja pisama, posjeta i paketića, zbog "drskog ponašanja pred upravnikom doma", u trajanju od dva mjeseca, očito je kako se to događalo mnogo češće, ali bez evidentiranja u zatvorenički dosje.⁴² To potvrđuje i dokument Državnoga sekretarijata za unutrašnje poslove uprave javne sigurnosti broj: 45092/53., od 29. rujna 1953. u kojem državni sekretar uprave javne sigurnosti Safet Filipović, po preporuci zatvorske uprave, donosi odluku o usamljenju "osuđenog don Mate Nuića u trajanju od 6 (šest) mjeseci". Prema naputcima odluke "za vrijeme usamljenja osudjeni će biti odvojen od ostalih osudjenika pri šetnji i nastavi, a najmanje jedanput nedjeljno imenovanog će obavezno obilaziti Upravnik doma ili njegov pomoćnik, ljekar i

37 Luka Pavlović, "Ovako je govorio don Mate Nuić", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 118.

38 Pisano svjedočanstvo R. Vlajkija mostarsko-duvanjskom biskupu Ratku Periću objavio: Ilija Drmić, "Svjedočenja o mons. Mati Nuiću", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 197.

39 Ž. Majić spominje i zatvorskoga špijuna "Mirka" koji je za potrebe uprave često i otvoreno razgovarao o raznim temama s don Matom. Prema pisanju Ž. Majića čini se da je don Mate u "Mirka" imao poprilično povjerenja. U jednom takvom razgovoru zabilježen je i don Matin komentar zbog pobjede Jugoslavije na nogometnoj utakmici Jugoslavija - Njemačka. Kako je don Mate bio razočaran zbog ove pobjede, na "Mirkov" upit zašto ne navija za Jugoslaviju kad i u toj reprezentaciji igraju katolici don Mate je odgovorio da bi bio protiv njih i da bogoslovi igraju pod imenom Jugoslavije. Usp. Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 142.

40 L. Pavlović, "Ovako je govorio don Mate Nuić", str. 115; Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 140; I. Drmić, "Svjedočenja o mons. Mati Nuiću", str. 180.

41 L. Pavlović, "Ovako je govorio don Mate Nuić", str. 115.

42 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Karton evidencije pisanja i primanja paketa*, str. 1-2.

vaspitač”.⁴³ U obrazloženju ove odluke navedeno je da don Mate “za vrijeme izdržavanja kazne ne odstupi od svog neprijateljskog djelovanja prema socijalističko-društvenom poretku”, što se ogleda i u činjenici da se neprekidno “druži sa ostalim osuđenima - ‘križarima’, a svakodnevno utiče i na druge osuđenike govoreći da je tobože nevino suđen. Svoje neprijateljstvo prema državnom i društvenom uređenju FNRJ ni pred kim ne krije, pa to ispoljava i u prisustvu Upravnika doma i ostalih službenika. S obzirom da lična svojstva osuđenog ukazuju da je opasan i štetan po prevaspitavanje drugih osuđenika, odlučeno je kao što je u dispozitivu navedeno.”⁴⁴ Može se pretpostaviti kako je navedena kazna izrečena upravo zbog don Matina ne klicanja Titu i partiji. Luka Pavlović donosi podatak da je zbog ove ne/zgode don Mate proveo u tamnici sedam mjeseci.⁴⁵ Razlog neslaganja u broju navedenih mjeseci (6 odnosno 7) moguće je promatrati iz dva aspekta. Jedan od tih je da je zatvorska uprava prekršila odluku i samovoljno produžila don Matinu boravak u samici, kao što su, prema don Matinu pripovijedanju prekršeni i propisani uvjeti o izdržavanju ove kazne, a drugi je da se don Mate zbog nemogućih uvjeta života u samici prevario u brojanju provedenih dana, što je manje vjerojatno. Naime, prema navedenoj odluci, osuđeni don Mate imao je pravo na šetnju i nastavu, istina, po posebnim uvjetima, te barem jedanput tjedno posjet liječnika. Međutim, prema don Matinu pripovijedanju, sve to bilo mu je uskraćeno. Svoj boravak u samici u trajanju od sedam mjeseci ovako je opisao: “Sedam mjeseci sjedim ja u samici, kad otvaraju se vrata i neki, vidi se da je šarža, pozdravlja s dobar dan. Je li moguće da me netko pozdravi, još nisam čuo. Predstavljam se ja, a on pita kako si? Kažem, dobro. Ideš li na šetnju? Gospodine, ja sedam mjeseci nisam prestupio praga. A ideš li na kupanje? Rekao sam vam da sedam mjeseci nisam prestupio praga. Pogleda on onu bagažu iz uprave doma pa će strogo: ‘Što vi radite od ljudi?’ Još ne znam tko je taj, ali po svemu ne bih rekao da je provokator. I domalo ključ u bravu i kaže: ‘Spremi se!’ Pošalju me na kupanje i više se toga puta nisam vratio u samicu.”⁴⁶ Prema rukom napisanoj zabilješci u lijevom donjem kutu navedene odluke o usamljenju saznajemo da je “usamljenje izvršeno a odluka u dosjeu”, iako se ne navode datumi od kada do kada je izvršenje te odluke trajalo.⁴⁷

O dostojanstvenom don Matinu držanju već spomenuti R. Vlajki, zenički robijaš, napisao je: “Možemo Te nazvati i poklisarom istine, progovarao si i tamo gdje je od njih naređena šutnja. Strastveno si govorio istinu tamo gdje se mnogi nijesu usudili progovoriti. Bio si neka vrsta narodnog zastupnika, ali i Božjeg... A kako se radilo o neugodnim istinama, to Ti je bilo popraćeno i neugodnim posljedicama... Proganjali su vas, zahtijevajući kaznu. Lavovski si se borio, ali ih nijesi mrzio.”⁴⁸

Dakle, don Mate je spremno prihvatio križ koji mu je na pleća stavila komunistička vlast. Često je govorio kako je čovjek rob ako nema svoju državu. Usprkos realnosti

43 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić*. Odluka o usamljenju don Mate Nuića br. 45092/53., od 29. 9. 1953. (bez naslova), str. 1.

44 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić*. Odluka o usamljenju don Mate Nuića br. 45092/53., od 29. 9. 1953. (bez naslova), str. 1. Usp. Ž. Majić, “Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - ‘nepopravljiv’”, str. 138.

45 L. Pavlović, “Ovako je govorio don Mate Nuić”, str. 115.

46 Ž. Majić, “Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - ‘nepopravljiv’”, str. 138. - 139.

47 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić*. Odluka o usamljenju don Mate Nuića br. 45092/53., od 29. 9. 1953. (bez naslova), str. 1.

48 I. Drmić, “Svjedočenja o mons. Mati Nuiću”, str. 197. - 198.

komunističke vlasti nije priznavao njezin legitimitet, pa dosljedno tomu nije prihvaćao ni dokumente takve države.⁴⁹ O traženju pomilovanja od komunističke vlasti nije ni razmišljao. Štoviše, kad mu je zatvorski upravitelj pred kraj odrađene kazne najavio kako bi mogao biti pušten nekoliko dana ranije, don Mate je odgovorio: "Ne, gospodine! Ne prihvaćam ni nekoliko sati, ni minuta od vas. Meni vaša milost nije potrebna. Ja neću prijeći kapiju dok ne prođe posljednja sekunda moga tamnovanja od osam godina. I vi znate, znaju i oni koji su me sudili, kao i oni koju su vam naredili da čuvate, da sam ja nevin i da sam na pravdi Boga osuđen jer nisam priznao ni prihvatio niti ću ikada prihvatiti da je laž istina."⁵⁰ Možda je ovo jedan od najboljih pokazatelja kako je don Mate doživljavao izrečenu presudu. Također, valja naglasiti kako je bio spreman pisati zamolbu mjerodavnima za preuzimanje dijela biskupove zatvorske kazne, koji je osuđen 3,5 godina više od njega, što biskup Čule nije mogao dopustiti.⁵¹

Prema potvrdi o izdržanoj kazni broj: 4692/1956., don Mate je zenički zatvor napustio nesalomljiv ili komunističkom terminologijom "nepopravljiv", bez ijednog dana pomilovanja, 28. travnja 1956., s nalogom da se u roku od 2 dana, tj. do 3. svibnja, javi, poradi evidentiranja, općinskim organima vlasti u Mostaru.⁵² Iz zatvorskoga dvorišta izišao je odjeven u reverendu, jer to je bio njegov način da pokaže kome je ostao vjeran. Don Mate je oprostio svim svojim progoniteljima sve uvrede, nanesene mu nepravde što je potvrdio i vlastoručnom oporukom sačinjenom u siječnju 1985.⁵³

Zaključak

Mons. Mate Nuić svoju svećeničku službu, uglavnom župnika u raznim hercegovačkim župama, obavljao je u, za Crkvu, vrlo teškom razdoblju komunističke vladavine, čiju je represivnu politiku osjetio na vlastitoj koži. Prema svemu sudeći, riječ je osobi koju je krasio ljudski, svećenički ali i domoljubni karakter kojega nikada nije nijekao. Dužnost biskupskoga delegata obavljao je svega šest dana, nakon čega je uhićen, te u politički motiviranom procesu, zajedno sa svojim biskupom, osuđen na dugogodišnju zatvorsku kaznu. Iako je među hercegovačkim svećenicima kotirao kao vrsni propovjednik, možda je ipak svoju najbolju životnu propovijed održao upravo na optuženičkoj klupi, gdje je dostojanstveno, bez imalo prkosa odbacio sve optužbe koje su mu vlastodršci pripisivali, a odanost svom crkvenom pastiru pri svakom susretu izražavao dubokim naklonom. I papinski nuncij nadbiskup Hurley u don Mati vidio je mučenika vjere od kojega je tražio svećenički blagoslov. Osam godina zatvora popraćenih čestim usamnjenjima zbog neodstupanja od svojih uvjerenja, među vlastodršcima priskrbili su don Mati epitet "nepopravljiv", a među kolegama svećenicima "nesalomljiv".

49 I. Drmić, "Svjedočenja o mons. Mati Nuiću", str. 188.

50 L. Pavlović, "Ovako je govorio don Mate Nuić", str. 126. - 127.

51 "Nadgrobni govor don Srećka Majića, župnika u Studencima, u ime obitelji ", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 222.

52 AKPZ, Dosjei br. 2421/a, *Mate Nuić. Potvrda o izdržanoj kazni br. 4692/1965., od 28. aprila 1965.*, str. 1. Potvrdu potpisao ondašnji upravnik Gojko Latinović. Usp. Ž. Majić, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", str. 142.

53 Preslika dijela vlastoručne oporuke objavljena je u zborniku *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, str. 205.

Izvori i literatura

Izvori:

- Arhiv Biskupskoga ordinarijata Mostar (dalje: ABOM).
- Arhiv kazneno-popravnoga zavoda u Zenici (dalje: AKPZ), Dosjei

Literatura:

- Drmić, Ilija, "Svjedočenja o mons. Mati Nuiću", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 173. -201.
- "Iz memoara mons. Andrije Majića - Uspomene i sjećanja moja. Mnogo toga sam vidio i čuo!", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 11/1989., str. 10.
- Majić, Željko, "Domoljub i prvog i posljednjeg dana zatvora - 'nepopravljiv'", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupijski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 129. - 172.
- Majić, Srećko, "Mons. don Andrija Majić (1892. - 1978.)", u: *Sluga dobri i vjerni. Život i djelo mons. Andrije Majića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 1998., str. 27. - 52.
- Nuić, Jerko, "Mons. don Mate Nuić (1909.-1987.). Curriculum vitae", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupijski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 21. - 31.
- Pavlović, Luka, "Ovako je govorio don Mate Nuić", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 113. - 127.
- Perić, Ratko, *Da im spomen očuvamo*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2000.
- "Presuda biskupu Petru Čuli i njegovim pomagačima", u: *Oslobođenje*, br. 540, Sarajevo, 20. 7. 1948., str. 3.
- Štambuk-Škalić, Marina - Kolanović, Josip - Razum Stjepan (prir.), *Proces Alojziju Stepincu. Dokumenti*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1997.
- Vukšić, Ivan, "Mons. don Mate Nuić dušobrižnik", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupijski ordinarijat Mostar, Mostar, 2003., str. 47. - 72.
- Vukšić, Tomo, "Mons. Andrija Majić biskupski delegat i generalni pro/vikar", u: *Sluga dobri i vjerni. Život i djelo mons. Andrije Majića*, Biskupski ordinarijat Mostar, Mostar, 1998., str. 75. - 116.
- Vukšić, Tomo, "Mons. Mate Nuić i Biskupski ordinarijat u Mostaru - Stanar, namjesnik, savjetnik, monsinjor", u: *Izvedi narod moj o Gospodine! Život i djelo mons. Mate Nuića*, Biskupski ordinarijat, Mostar, 2003., str. 83. - 97.
- Vukšić, Tomo, *Confessores fidei. Čule, Čekada, Majić, Nuić, Perić*, Crkva na kamenu, Mostar, 2000.
- Vuletić, Petar - Šjor, "Frangar, non flectar", u: *Crkva na kamenu*, Mostar, 10/1987., str. 6.
- Znidarčić, Lav, "Biskup Čule u zatvoru i zatočeništvu", u: *Za kraljevstvo Božje. Život i djelo nadbiskupa dra Petra Čule*, Biskupski ordinarijat Mostar, Mostar, 1991., str. 109. - 134.

Karadžoz

UVOD

„Ni u ritualu, kao ni u pozorištu, ne dolazi do identifikacije ‘sa životom’ ni do stvarne transformacije ‘u drugo’ to jest i ritual kao i pozorište počiva na principu ‘kao da’ a ne na principu ‘da’, jeste.“¹ Činjenica jest da je predstavljanje ili uprizorenje u biti samo *stvarno* oponašanje stvarnosti, za razliku od života koji jest življenje. Ako ispred sebe nemamo ritual, odnosno igru, onda zasigurno imamo istinu. Ako se ne dolazi do stvarne transformacije u *drugo*, onda se dolazi do stvarne obmane. Možda sve ovo, ovako kako jest, sve više sliči krugu koji se neprestano, u ritmu glazbe svemirske točno naznačenom, okreće, vraćajući se izvoru vlastitome. „...U ritmovima muzike krije se tajna;“ kaže Rumi „ako bih je otkrio, ona bi potresla svet.“² Ako je ritam tako bitan i mističan, ne krije li se onda temelj ritma u riječima „Znajite! U ljudskom tijelu ima jedan organ koji, kada je zdrav, zdravo je i čitavo tijelo, a kada je on bolestan, pokvaren, bolesno je i čitavo tijelo. Taj organ je srce.“³

Zdravo ili bolesno ljudsko biće svjedok je prošlosti davne kao što je svjedok i ovog ovdje i sada, ovog modernog i suvremenog. Još jedno *srce* i u ovome radu ne otkriva ništa novo.

Pokušava samo zaroniti u dubine *morske* i skupiti bisere mistične netaknute, već davno date. I u ovome *modernom* trenutku, slijedeći trag *Karadžoza*, nemoguće je oteći se dojmju vraćanja drame njenom izvoru. Ono ritualno iskonsko, tkajući katkada i ne tako najfinije niti kazališne, ponovno je taklo najmoderniji izraz dramskog predstavljanja. Zapanjujuća je vezivna nit koja se u tijeku ovoga rada uočava. *Ortaoyunu*, prvi oblik tradicionalnog popularnog teatra u Turskoj, sličan i blizak *Karadžozu*, posebne je prirode i odnosa s publikom. Predstavnički je i neiluzionistički. Podsjeća na Artovog glumca, pasivnog i neutralnog elementa, pošto mu je svaka inicijativa zabranjena. Publika ga ne promatra kao nekog tko se pretvara. Publika ga, u *Ortaoyunu*, i vidi kao glumca.

Mjesto izvedbe u *Ortaoyunu* nije odvojeno od publike, između njih ne postoji granica niti prozirni četvrti zid. Predstava se izvodi skoro bez ikakve scenografije u krugu u kojem su glavni glumci okruženi publikom. „Ukinućemo scenu i salu i zameniti ih nekom vrstom jedinstvenog prostora, bez zidova i bilo kakvih pregrada, prostora koji će postati

1 Kulenović, Tvrtko: Pozorište i ritual u djelu *Rezime*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995., str. 142.

2 Elijade, Mirča: *Od Muhameda do Reformacije 3* u djelu *Historija verovanja i religijskih ideja*, Bard-fin i Romanov, Beograd i Banja Luka, 2003., str.127.

3 Izbor Poslanikovih hadisa, Odabrao i preveo Jakub Memić, SIZ BiH, H i S, Sarajevo, 1984., str. 99.

pozorište radnje. Doći će do neposrednog opštenja između gledaoca i predstave, između glumca i gledaoca, s obzirom na to da će se gledalac nalaziti usred radnje i biti obavijen i ispresecan njome.⁴ Vizija je ovo ili „mašta“ Artoa, „pobunjenika koji dovodi u pitanje ne samo francusku pozorišnu tradiciju već čitavu zapadnu pozorišnu koncepciju pozorišta, koja je po njemu, od samog početka bila pogrešna,⁵ a koja se svjesno ili nesvjesno temelji na svetim, ritualnim oblicima kazališta.

Zatim, treba napomenuti da je okosnica ovog istraživačkog rada, o temi *Karadžoz*, bila knjiga *Karagöz Turkish Shadow Theatre* autora Metina Anda⁶, potom knjige dr. Tvrтка Kulenovića *Pozorište Azije i Teorijske osnove modernog europskog i klasičnog azijskog kazališta* kao i djelo *Karagöz Sanati ve Sanatçiliri* autora Mustafe Mutlu⁷. Pomno istražujući ovu, još uvijek vrlo intrigirajuću predstavu sjena, vodila sam se didaktičkom metodom od općeg ka individualnom, pa u tom svojstvu i nastavljam ispisivati stranice.

U Turskoj postoje četiri glavne tradicije teatra. To su *tradicija narodnog teatra*, *tradicija popularnog teatra*, *tradicija dvorskog teatra* i *tradicija zapadnog teatra*. Kada je riječ o **tradiciji narodnog teatra**, na umu treba imati činjenicu da turski seljaci, njih oko tri četvrtine cijele populacije, predstavljaju najrječitiji element cijele nacije. Stoljećima uspješno, plesom i oponašanjem, što već tada poprima oblik nerazrađene drame. A ako već bivaju razrađene sezonske ceremonije, onda uočavamo tri glavna tijeka radnje: borba ili natjecanje, procesija ili potraga i drama koja se izvodi kroz imitiranje i oponašanje životinja. Najvjerojatnije, ovaj vid narodne drame ima svoje utočište u starim vjerskim obredima. Danas su to obične zabave. Slijedi **tradicionalni popularni teatar** koji biva namijenjen za urbani srednji stalež. Predstavljaju ga profesionalni izvođači: živi glumci, pripovjedači i lutkari i sjena i marioneta. Imitirali su i oponašali dijalektičke osobenosti, oponašali su životinje. Bili su to stalni likovi i zvali su se t a k l i t i. Prepoznavali su se po uvijek istim kostimima, glazbenim najavama i plesu. Sve se to dešavalo bez scenografije ili s vrlo malo rekvizita. Zanimljivo da su i u ovome teatru, kao i u antičkoj drami, ženske uloge igrali muškarci.

Popularna drama igrala se na javnim trgovima, nacionalnim ili vjerskim festivalima, vjenčanjima, sajmovima i u privatnim kućama, što znači da nije imala posebnu zgradu za tu namjenu. Drama se dešavala skoro bez ikakve radnje, uz glazbu, pjesmu i ples. U

4 Antonen, Arto: Pozorište surovosti u djelu Pozorište i njegov dvojniki, prevod i predgovor Mirjana Miočinović, Prosveta, Beograd, 1971., str. 111.

5 Isto, Predgovor Mirjane Miočinović, str. 7.

6 Metin And, profesor Univerziteta u Ankari na Odjelu za dramu, jedan je od vodećih turskih suvremenih teatrologa i istraživača u teatru uopće. Autor je 35 knjiga i više tisuća članaka iz oblasti drame, minijaturnog slikarstva, magija i ritualnog plesa, na turskom i engleskom jeziku te suautor brojnih knjiga, enciklopedija i stručnih časopisa. Bavio se umjetničkom kritikom, držao predavanja i istraživao u oblasti teatra širom svijeta. Tijekom mnogo godina služio je tročlanom dramaturškom vijeću Turkish State Theaters. Za svoj rad bio je nagrađivan. (Opširnije u: Biographical notes u knjizi *Karagöz Turkish Shadow Theatre* autora Metinan Anda)

7 Mustafa Mutlu, rođen 1942. u Ankari, gdje je i diplomirao na Fakultetu za jezik, povijest i geografiju Odsjek za kazalište, u turskoj kulturi zauzima istaknuto mjesto na polju znanstvenog istraživanja turskog tradicionalnog teatra i promicanja turske kulture uopće. Radeći u Ministarstvu kulture, Državnom kazalištu, te TV i radijskoj produkciji, zaslužan je za promidžbu umjetnosti Karadžoza u brojnim europskim zemljama te diljem azijskog i američkog kontinenta, za što je 1995. dobio nagradu Turskog znanstvenog istraživačkog središta, te 1997. nagradu za igre sjenki „Unima Kukla“.

monolozima i dijalozima igralo se riječima, odgovori su uvijek bili spremni a nije nedostajalo niti grube i neslane šale, dvosmislenosti i umetnutih dosjetaka.

Vremenom, ove farse, bilo da pripadaju *kol oyunu* (dramama družina), ili *meydan oyunu* (dramama u nizu), ili *taklit oyunu* (dramama oponašanja) počinju se povezivati s *ortaoyunuom*, turskom *comeidiom dell'arte* koja kasnije propada, improvizira i razvija se u teatar zvani *taluat*. *Ortaoyunu* je prvi oblik tradicionalnog popularnog teatra u kojemu izvođači nisu koristili pozornicu, izdignutu platformu, sve do utjecaja zapadnog teatra.

Drugi oblik tradicionalnog popularnog teatra je dramska priča koju priča, oponaša mnoge likove, jedan govornik po imenu Meddah. U treći oblik popularnog teatra spada lutkarstvo, kojemu pripada *Karadžoz*, teatar sjena - tema ovog seminarskog rada.

Već spomenutim tradicionalnim teatrima pridružuje se treći, **dvorski teatar** koji prosto imitira popularni teatar. Živio je na dvorovima srednjovjekovnih vladara širom Anadolije. Preostaje još četvrti tradicionalni **zapadni teatar** koji se dešava u tri razdoblja, u vremenu između 1839. do 1923. godine: razdoblje Tanzimata i Istibadata tj. razdoblje „reorganizacije“ i „despotizma“, razdoblje revolucije i, treće, razdoblje republike.

Nakon ovog, kratkog uvodnog pregleda, slijedi *odgovor* na pitanje 'Što je Karadžoz'.

ŠTO JE KARADŽOZ

Istražujući uopće kazalište sjena, nailazi se na mnoga i raznovrsna definiranja pojma *k a r a - đ o z*. Zanimljiva, za ovaj seminarski rad, učinila se definicija u *Općoj enciklopediji* Jugoslavenskog leksikografskog zavoda (Zagreb, 1978.), u kojoj se kaže da je KARADŽOZ ili KARADŽOS glavni lik u turskom kazalištu sjena; također, i naziv za tu vrstu kazališta koje potječe s azijskog Istoka, a razvilo se kod islamskih naroda zbog toga što je kod njih zazorno da se na pozornici pojavljuje živ čovjek. U predstavi se pojavljuju plosnate siluete grotesknih i tipiziranih oblika, koje se pomiču iza osvijetljenog platna; njihovu igru prati manipulator tekstem na narodnom jeziku. Glavni lik je duhovit lakrdijaš, inkarnacija pučkog humora i ironije, a njegov partner priglup i umišljen efendija Hadži-Evad, koji u igri izvlači kraći kraj. Kao u *komediji dell'arte* sadržaji su utvrđeni, ali se govorni tekst improvizira i nadopunjava aluzijama na aktualne i lokalne događaje. Predstave se izvode u kući za Ramazana i prigodom obiteljskih svečanosti (svadbe, obrezivanja), ili na javnim mjestima, po krčmama i vašarima. *Karadžoz* je bio stoljećima rasprostranjen po islamskom svijetu u Srednjoj Aziji, Sjevernoj Africi i na Balkanu. U Bosni je postojao još poslije I svj. rata; kao njegov posljednji predstavnik spominje se Hasib Ramić u Sarajevu. Interesantna je i definicija KARADŽOZA Abdulaha Škaljića u *Turcizmima u srpskohrvatskom jeziku* ("Svjetlost", Sarajevo, 1989.). Na pitanje što je *Karadžoz*, Škaljić kratko odgovara da je *Karadžoz* predstava ili igra s obojenim figurama od tanke kože, koje na platnu pokreće glumac pomoću konca. Pokrete figura prati glas glumca iza platna. To je davnašnja vrlo omiljena turska igra. *Karadžoz* označava još i komičnog mađioničara, lakrdijaša i marionetu. *Karadžoz* je turska riječ, bukvalno znači „crnooki“. Nastala je od turskih riječi *kara* „crn“ i *göz* „oko“. „Kazalište sjena (a. *Hayal az-zill*; t. *Karagöz*, „crnooki, prema glavnom liku turskog kazališta sjena), igra se prozračnim pljosnatim likovima, koji se pritišću uz osvijetljeno platno dok pozadi stoji igrač i pritišće na platno s poput prsta debelim voditeljskim štapićem oko 30 cm visoke, prozračne, često šarene, pokretne likove od osušene kože. Osim ljudi, izvođene su i

životinje i poneke stvari. Najstariji očuvani islamski sjenoviti likovi potječu iz Egipta iz 14. st. i umjetnički su na vrlo visokoj razini⁸.

Iz svake od ovih, navedenih definicija, a puno ih još ima, saznaje se ponešto novo u vezi s *Karadžozom*. Intrigirajuća je činjenica postojanja *Karadžoza* u Bosni u vrlo bliskoj nam prošlosti, s obzirom na višestoljetnu održivost ove igre, igre sjena. Ništa manje vrijedan pozornosti nije ni podatak da riječ *Karadžoz* vodi porijeklo od izvornih turskih riječi. Pozornosti ne može promaći ni navod da je *Karadžoz* „igra s obojenim figurama, koje na platnu pokreće glumac pomoću konca“ dok se za istu igru u drugom izvoru naglašava da „pozadi stoji igrač i pritišće na platno s poput prsta debelim voditeljskim štapićem oko 30 cm visoke, pokretne likove od osušene kože“. Eto, TO je KARADŽOZ.

PORIJEKLO I HISTORIJAT KARADŽOZA

„S obzirom na dovoljno istraženo poreklo turskog *Karadžoza*, koji je kao izrazito komička umetnost potekao iz svetih, ritualnih oblika pozorišta senki sa istoka Azije, može se tvrditi da i u islamskom svetu postoji komedija, ali ne postoji drama, a pogotovo ne postoji tragedija.“⁹ U Turskoj se, također, posvetila golema pozornost proučavanju teatra sjena i lutkarskog teatra naročito u skorije vrijeme kada je i otkriveno da nije postojala samo jedna, već nekoliko vrsta sjena i više od četiri različite vrste lutaka: „prva je **iskemle kuklasi** (skakutava lutka) kojom su se koristili ulični zabavljači. **El-kuklasi** (lutka na ruci ili rukavici) i **ipli kukla** (marioneta, kojom se upravlja pomoću konca) su dvije druge vrste. Smatra se da su one došle u Tursku krajem 19. stoljeća a donio ih je engleski lutkar Thomas Holden. Kako se ova vrsta lutke često povezuje s Holdenom, i danas programi lutkarskih izvedbi nose njegovo ime. Četvrta vrsta su **divovske lutke**. To su bile goleme figure, koje su nošene u uličnim procesijama, i koje su micali ljudi koji su se nalazili unutar lutke. Mnogobrojne ilustracije ovih džinovskih lutaka mogu se naći u kolekcijama starih minijatura u starim knjigama o svečanostima.“¹⁰ Metin And navodi da ne postoji vrsta lutkarske predstave koja nije bila isprobana u Turskoj i da su Turci i prije no što su upoznali teatar sjena, u 16. st. imali uspostavljenu dugogodišnju lutkarsku tradiciju.

Teatar sjena istraživahu mnogi. Tako „u 17. stoljeću italijanski putnik Cornelio Magni bio je prvi koji je u svojoj knjizi o Turskoj opisao lutkarski teatar a onda teatar sjena, a kada je davao detalje koji ga opisuju, rekao je - s izvorom osvjetljenja iza zastora oni prikazuju ljude, drveće, konje, kamile i druge životinje, popraćene sjenama u kojima se isti ovi prikazuju u borbi.“¹¹ O teatru sjena, još jedno slovo, tintom bi zauvijek zapečaćeno.

Iako se teatar sjena širi s Dalekog istoka, a njegovo prvo postojanje bilježi na Javi, u Kini i Indiji da se primijetiti da i danas budi golemu pozornost teatrologa ali i inih učesnaka cijeloga svijeta. Na Javi „od javanske reči *vajang*, senka, nastao je opći pojam za teatar. Imajući u vidu sve bogastvo i raznovrsnost oblika, može se ipak kao reprezentativni oblik ovog kazališta izdvojiti *vajang kullit*, javansko pozorište senki“¹² koje Metin

8 Smailagić, Nerkez: Leksikon Islama, „Svjetlost“, Sarajevo, 1990., str. 319

9 Kulenović, Tvrtko: Svet azijskog teatra – Islam u djelu Pozorište Azije, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983., str. 92.

10 And, Metin: The Originis and the Development of Turkish Shadow Theatre u djelu Karagöz Turkish Shadow Theatre, Dost Yayinlari, 1987., str. 24. i 25.

11 Isto, str. 27.

12 Kulenović, Tvrtko: Jugoistočna Azija u djelu Pozorište Azije, Zagreb, 1983., str. 113.

And dovodi u vezu indirektnog utjecaja preko Egipta na tursku predstavu sjena. Metin nudi dokaze za i protiv takvog mogućeg indirektnog utjecaja. S obzirom na činjenicu nepostojanja figura iz ranih turskih lutkarskih predstava, po njemu, izgledi i za jedno i za drugo su jednaki.

1. Javansku predstavu sjena izlaže *Dalang*, voditelj predstave u kojoj svoj glas prilagođava različitim likovima. Turski *hayalci* ili *hayali*, voditelj u *Karađozovoj* predstavi, ima istu ulogu kao i *Dalang*.

2. U javanskoj predstavi sjena, *Dalang*, prije početka predstave i za vrijeme uvertire, u središte pozornice, stavlja određenu figuru, koja se naziva *kayon* ili *gunungan*. Obično je to drvo života. Sve to jako je slično turskom *göstermeliku*, složenim figurama koje mogu predstavljati kamilu koja je sačinjena od različitih životinja ili džina koji je u potpunosti sastavljen iz ljudskih lica. Postoji i drugi *göstermelik*, *vak-vak agaci*, vrsta Drveta života, čiji su plodovi ljudske glave ili ljudska tijela.

3. Turskim lutkama se upravlja pomoću horizontalnih štapova, dok se javanske lutke miču i drže na vertikalnim štapovima.

4. Turske figure su napravljene od prozirne kože, dok su javanske neprozirne. Javanske figure sjena neobično su izobličene i groteskne. Na primjer, nos je neprimodno naglašen i daje ptičji profil. Po mišljenju nekih učenjaka, on je namjerno izobličen usljed islamskog utjecaja, iako po nekima one su postojale u ovom obliku i prije dolaska islama. S druge strane, lica turskih lutaka su ljudska, prirodna i stvarna.

5. Rani turski teatar sjena započeo je s plesovima i borbama među životinjama, koji možda podsjećaju na javansku „fantastičnu lozu“ na kojoj su ptice i majmuni.

6. Svaki novi lik u turskom teatru sjena uvodi se s karakterističnom najavom a u javanskoj praksi orkestar bi svirao posebnu pjesmu identificirajući novu figuru koja je izašla na scenu.

I pored detaljno predočenih činjenica, jedna kao da ostaje nedorečena. Sakralnost kazališta. „To sakralno pozorište dozvoljava za nas gotovo neverovatnu meru komike, ironizacije, groteske, ačenja, podsmeha: možda je ova dimenzija bila podstaknuta dolaskom Islama kad su stvari o kojima se govori i radi u tom pozorištu prestale da budu svete, možda u turskom *Karađozu* treba gledati daleki odjek upravo toga njegovog razvojnog momenta, ali treba imati na umu da takvi komični, ironični i groteskni elementi, upadice postoje još i u klasičnoj sanskritskoj drami, i u Kathakaliju, u japanskom No-u.“¹³

Kako se seže u daleku prošlost *Karađoza*, tako se susrećemo i s mnoštvom legendi o njemu, od kojih je najpopularnija i najčešće se navodi legenda u kojoj se kaže kako je još za vrijeme sultana Orhana (1326. – 1359.) građena džamija u Bursi. Hacivat je bio zidar a Karađoz kovač. Mnogo su razgovarali. I kako je njihov razgovor vazda bio duhovit, zaustavljali su radove na džamiji. Međutim, sultan ih da pogubiti pa je kasnije zbog grižnje savjesti sultana, jedan od vazala napravio zastor i upravljao lutkama koje su predstavljale dvojicu umrlih muškaraca. Ova legenda ima još nekoliko verzija.

Vrijedna pozornosti je i Metinova tvrdnja postojanja bliske veze i sličnosti između *Karađoza* i *Ortaouyuna*. „Sve se razvilo iz grupe lutkara, mađioničara, pripovjedača, lu-

13 Isto, str. 114.

tajućih glumaca, imitatora, muzičara i plesača, ili stapanjem svih ovih vrsta zabavljača. Može se „pretpostaviti da se između lutkarskog, teatra sjena i živih glumaca odigravalo međusobno razmjenjivanje stilova i tehnika.“¹⁴

Međutim, bez obzira na to, koliko god bismo pokušali zaroniti u prošlost tragajući i određujući porijeklo *Karađoza*, o tome ipak „možemo samo sanjati, jer do danas nema-
mo nikakvih pouzdanih dokaza njegova porijekla.“¹⁵

SCENARIJI KARADŽOZA

I pored toga što u prošlosti *Karađozove* predstave nisu imale klasične pisane scenarije, imale su zasigurno jasnu radnju i jasno određenu temu. Svaka predstava sjena, navodi Metin, sastoji se iz tri dijela: **Mukaddema (prolog ili uvod)**, **Muhavere (dijalog)** i **Ara Muhaveresi** (međuigra) i **Fasil** (glavna radnja). Prologu uvijek prethodi uvodna slika na ekranu zvana *göstermelik*. Pri početku predstave, uz prodoran zvuk zviždaljke, slika nestaje sa scene. U uvodnom dijelu predstave Hacivat pjeva pjesmu. Najčešće se tako moli Bogu a moli se i u sultanovo ime. Na samom početku uvodi publiku u daljnja zbivanja, na sceni ništa nije slučajno, to je pak samo realnost trenutka u kojemu se živi. U svemu tome pouke ima. Doziva svog prijatelja seljaka, znanog i umješnog, kojemu nimalo ne nedostaje humora i šale. Karađoz se pojavljuje s desne strane i sve što mu Hacivat kaže on pobrka i drukčije shvati. Na sceni se svađaju.

Kada se smire, slijedi **Muhavere**, odnosno, **dijalog i međuigra**. U trenutku smišljaju dijalog inspirirani publikom i situacijom u kojoj se nalaze. Uslijedi igra riječi koja kao da nema kraja. Duljina predstave ovisi o vještini i mašti lutkara.

U **Fasilu tj. glavnoj radnji**, pored Karađoza i Hacivata, pojavljuju se veoma različiti ljudi. Na scenu izlaze žene, Çelebija, Bebe Ruhi, Turk ili Baba Himmet, Laz, Kurd, Perzijanac, plesači, glazbenici i ini koji svojim kostimima, manirima i dijalektima dočaravaju cjelovitost radnje na sceni. I pored ove sveukupne ambijentalnosti, vizualnog i čulnog doživljaja, svaka radnja u *Karađozu* ima svoju slobodu tj. neovisne su jedna od druge. Sama po sebi svaka epizoda je samostalna. Epizode se mogu vezati, izbacivati ne remeteći kompoziciju predstave.

Ovakav scenarij i radnju karakterizira nekoliko ključnih elemenata. Jedan od njih je ponavljanje, npr. izlazak na scenu dva identična Karađoza koji dolaze sa suprotnih strana tvrdeći svaki za sebe da su oni pravi. Prerušavanje i prikriivanje su također veoma česti u *Karađozu*. Poznat je slučaj prerušavanja u staricu radi špijuniranja prijatelja ili prerušavanje radi ulaska u zabranjeni vrt. U *Pogrešnoj nevjesti* Karađoz se pojavljuje kao žena. I natprirodne i nadrealne stvari u Karađozu su posve realne, kao što je „realno“ u *Mlinovima za kavu* da se „magarac koji nosi Hacivata i Karađoza razdvaja na dva dijela. Oni magarca odvedu čovjeku, koji je navodno stručnjak za popavljanje rascijepljenih magaraca, a on pogrešno sastavi dijelove tako da su magarčeve stražnje noge u zraku.“¹⁶ Kontrasti, apsurdnost, pretjerivanje, grube šale, verbalne dosjetke, komično brbljanje, besmisleni razgovori, sredstva su duhovitosti ali i dio bogate usmene narodne tradicije iz koje se crpe osnovne teme *Karađozovih* scenarija.

14 And, Metin: The Originis and the Development of Turkish Shadow Theatre u djelu Karagöz Turkish Shadow Theatre, Dost Yayinlari, Istanbul, 1987., str. 36.

15 Isto, str. 34.

16 Isto, Technique and Structure of Karagöz, str. 48.

„Većinu postojećih *Karađozovih* drama je diktirao ili zapisao *Karađozov* lutkar. Drugim riječima, one spadaju u kategoriju ‘mrtvih drama’, to jest drama koje su zabilježene bez publike. Većina štampanih tekstova se obično razlikuje od originala. Čak su i kopije koje je direktno zapisao lutkar sjena nepouzdana zbog velikog broja improvizacija koje se pojavljuju u izvedbama. Najbolje kolekcije scenarija je skupio i objavio u tri dijela, i na turskom i na njemačkom, profesor Helmut Ritter. Prvi dio (Hannover, 1924) sadrži tri scenarija. Drugi dio (Leipzig/Istanbul, 1941) sadrži šest, dok treći dio (Wiesbaden, 1963) sadrži ukupno devetnaest scenarija, koje je zapisao Nazif Efendi, dvorski lutkar. Jedan turski autor je ponovo objavio Ritterov rad u Turskoj u tri dijela i dodao nekoliko scenarija. Postoji još nekoliko scenarija koji su objavljeni na turskom i njemačkom. Tekstova na engleskom skoro da i nema.“¹⁷. Impozantan je i podatak do kojega Metin dolazi istražujući teatar sjenama. Muhamed Ibn Danyal (1311.), egipatski liječnik, napisao je u razdoblju između 1260. - 1277. tri predstave teatra sjena u proznom dijalogu koji samo povremeno prelazi u stih i koji je prošaran pjesmama i rimovanom prozom. Sve one počinju prologom u kojem šef ceremonija zahvaljuje publici i slavi Boga i Muhammeda. Onda uči dovu za sultanovo blagostanje u maniru turskog teatra sjena. Prva predstava nosi naziv *Taif al Hayal* (Duh mašte). U njoj se heroj želi oženiti i provodadžija mu pronalazi nevjestu. Nakon obreda vjenčanja mladoženja podiže veo koji zaklanja nevjestino lice i otkriva s užasom da je to najružnija osoba koju je ikad vidio. Ova pojedinost podsjeća na Karađozovu dobro poznatu predstavu *Sahte Gelin* (Pogrešna nevjestica). Druga predstava je *Acib i Garib* (Fantastičan i bizarno) dok treća nosi naslov *Al-Mutayya* (‘Zaljubljen’).

Sahte Gelin (‘Pogrešna nevjestica’): U *Pogrešnoj nevjestici* Karađoza su natjerali da se preruši u Matizovu buduću nevjestu kako bi ga natjerao da se zakune da više neće piti. I zapravo, prve bračne noći, kada Matiz podigne veo svoje nevjestice i vidi bradatog Karađoza umjesto prelijepe nevjestice, nauči lekciju.

Bahçe (‘Vrt’): Čelebija ima vrt. Povjerava ga Hacivat u upravljanje i brigu. Hacivat predlaže da od bašče napravi vrt za uživanje. Karađoz želi dobiti posao svirača u vrtu a Hacivat ga, kao upravitelj, odbija. Nekolicina ljudi dolazi u vrt. Kada Matiz to vidi, rekne da u poštenom susjedstvu ples i zabava nisu dopustivi pa zatvara vrt sve dok ne dobiju dozvolu.

Kayik (‘Čamac’): Karađoz i Hacivat, nezaposleni i od supruga ostavljeni, odluče raditi kao čamčije. Oni iznajmljuju čamce onima koji žele prijeći s jedne strane Bosfora na drugu. Nailaze na svakakve poteškoće i smiješne epizode sa svojim mušterijama.

JEZIK I DIJALEKTI U KARADÖZU

U *Karađozu* racionalni jezik kao da i ne postoji. Likovi su najčešće „žrtve“ zbog svog dijalekta. S druge strane, dijalekti nude nevjerovatne mogućnosti za dosjetke i uopće poigravanja s riječima. Zamjenjuju se slova, naglasak i automatski mijenja se smisao i značenje i riječi i rečenica.

Turski jezik je specifičan, stoga su i šale jasno razumljive samo na turskom jeziku. Ipak, ovome radu dodat će se u prilogu *Jedna Karađozova predstava u pisanom tekstu: Karađoz i promet* čiji je autor Mustafa Mutlu, koja obiluje igrom riječi, slobodnim

17 Isto, Some Representative Karagöz Scenarios, str. 77.

asocijacijama, nejasnošću riječi, praznih sintagmi, pretjerivanjem, duhovitošću, rimom, krivom upotrebom riječi..., npr.: sag (desno) – sag (zdrav, živ); örnek (primjer) – ördek (patka); işsiz (besposlen) – dişsiz (bez zuba) i td. Ovo su primjeri riječi koje, na turskom, slično zvuče a koriste se za postizanje apsurdnog kontrasta u značenju. Upotreba riječi koje slično zvuče je vrlo česta u *Karađozu*. Krajnji cilj svega ovoga je izazvati smijeh. *Karađoz* u osnovi i jest teatar smijeha.

LIKOVNI U KARADÖZU

(stalni i povremeni)

Svoj najveći procvat kazalište sjena, pod imenom *Karađoz*, doživljava u Turskoj, a ime dobiva po glavnom liku Karađozu, za kojega se ne može sa sigurnošću tvrditi da je u stvarnosti ikada i postojao. O Karađozu, kao i o Hacivat, stoljećima su se ispredale legende. **Karađoz** ima okruglo lice i oko koje ima crnu zjenicu. Prčastog je nosa i zaobljene guste kovrdžave brade. Čelav je. Na glavi mu je turban. Dosjetljiv je, usiljen i jednostavan. Misli samo na sebe i obitelj. Sebičan je, nezaposlen, glup i povodljiv, ali i snalažljiv, pa stoga lako zavara i Hacivata i druge. **Hacivat**, lik zašiljene podignute brade proračunat je i sputan moralnim načelima višeg staleža. Brbljiv je, vjerodostojan i savjetodavan. Većina sporednih likova ovisi o Hacivatu i njegovoj spremnosti da im novčano pomogne, bilo to potrebno za kuću ili posao. On nije impulzivan kao Karađoz. Karađoz je od Hacivata i dinamičniji i energičniji. Potpuno slobodan. Njegovu slobodu, čini se, najbolje je okarakterizirao francuski pjesnik Gerard de Nerval u Metinovoj knjizi *Karađoz turski teatar sjena*: „Karađoz uvijek pripada opoziciji. On se ili ruga srednjem staležu ili je obični čovjek čiji zdravi razum pronalazi razloge da kritizira djela nižih vlasti. Kada su policijski propisi, po prvi put, nalagali da nakon što se smračiti nitko ne smije izlaziti bez fenjera, Karađoz je izašao sa fenjerom koji je bio obješen na neobičan način, i promišljeno se izrugivao vlastima jer u propisima nije bilo navedeno da u fenjeru mora biti svijeća. Nakon što ga je policija uhitila i oslobodila i nakon što su utvrdili da ima pravo, on se opet pojavio s fenjerom u kojem je bila svijeća koju je on zaboravio upaliti... Karađoz ima slobodu govora; on uvijek prkosi štapu, sablji i užetu.“¹⁸ Za razliku od Karađoza, **žene**, mlade, srednjih godina i stare u *Karađozu* su prevrtljive, tajnovite, naročito glavni tip koji skoro u svakoj drami izaziva skandal. Karađozova supruga nije ništa bolja. Napada ga i galami. Ženske likove u *Karađozu* igraju muškarci. U *Karađozu* se još pojavljuje i jedan galantni lik. **Çelebija**. On nije ismijan. Krasi ga šarm, ugladenost, bogatstvo, ali i rasipništvo. Voli žene. Spretan je u tome ali i prevrtljiv. Çelebija je obrazovan momak iz Istanbula u europskom stilu.

Pored glavnih likova, naivnog Karađoza i njegovog prijatelja Hacivata, zastupnika osmanskog obrazovnog sloja, postoje i „patološki tipovi“¹⁹, kao što je **Tiryaki**, ovisnik o opijumu. Prepoznaje se po luli i drskosti. Ima običaj usred razgovora zaspati i zahrkati. Zatim **Bebe Ruhi**, ponekad bude patuljak a ponekad grbavac. U susjedstvu obavlja nestalne poslove. Nestrpljiv je, hvalisavac i govornik. Karađoz ga često istuče kako bi ga se riješio. Tiryakiju i Bebe Ruhiju pridružuju se Pijanac i Hvalisavac. **Pijanac** je bezopasan i kukavica. Prijeti, ali samo riječima. **Hvalisavac** ima dobre namjere. Pojavljuje se na kraju i ukratko opisuje djela Karađoza i drugih. Zahvaljujući velikom priljevu stranaca u Istanbul,

18 Isto, *The Stock Characters in Karagöz*, str. 69.

19 Smaligić, Nerkez: *Leksikon Islama*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1990., str. 319.

u *Karadžozu* pored glavnih i „patoloških tipova“ postoje i „tipovi dijalekta“²⁰. Tako imamo nepobjedivog drvosječu iz Anadolije. Ime mu je **Turk ili Baba Himmet**. Ima dobro srce i najviši je od svih figura sjena. **Laz** dolazi s obale Crnog mora. On je ili čamdžija, proizvođač vune ili limar. Jakog je naglasaka. Otprilike mu treba petnaest minuta da samo kaže „zdravo“ i vazda je nervozan. Često na pozornici „izvodi ples s Crnog mora koji se zove *horon*, čije su osnovne karakteristike okretni i napeti drhtajući pokreti, drhtanje cijelog tijela od glave do pete, iznenadno padanje na koljena a onda skok.“²¹ Pored Turka ili Baba Himmeta i Laza pojavljuju se još **Rumelili ili Muhacir**, kovač ili vozač, imigrant s Balkana. Zatim **Kurd**, lokalni noćni čuvar. **Acem ili Perzijanac** je trgovac tepisima i ženskim haljinama. Ponekad na scenu izlazi jašući konja ili stalno recitira poeziju. Hacivat ga naziva i 'Ružom Irana'. Obično je iz Azerbejdžana, turskog dijela Perzije. Tu su još **Arap**, trgovac ili putnik, **Albanac (Arnavut)** koji se trudi govoriti učtivo, ali zbog naglasaka ostavlja komičan dojam. Prodaje piće zvano boza. Ponekad je vrtlar, lovočuvar ili trgovac stokom. **Grk ili Frank**, liječnik, prikazan je kao Europljanin ili Levantinac, nesimpatičan lik. Od svih pomenutih tipova njegov izgovor turskog jezika je najgori. U teatru se još pojavljuju **Armenijac** kao konobar ili batler a ponekad je draguljar ili maštoviti trgovac tkaninom. Ovaj tip je suptilan. Katkada svira tursku lutnju. *Karadžoz* ga, s uživanjem, stalno zadirkuje. **Jevrej** je Židov, trgovac koji se voli cjenkati. Poznat je lik. Škrt je i kukavica.

Predočene figure su osnovni stalni likovi u *Karadžozu*, pored kojih se, u zavisnosti od priče, pojavljaju i povremeni likovi. To su: Židovo dijete, Židovka, Židovski rabin, Židov mađioničar, ciganka zvana Bok Ana, babica, plesači, plesačice, upravitelj družine plesača, svećenik, glazbenici, Hacivatova tri brata, trubaduri, Hacivatovi i *Karadžozovi* sinovi i kćeri i ostali likovi. Svi oni, postojani su onoliko koliko im data situacija, u određenom trenutku, dopušta.

IZRADA LUTAKA I KOSTIMOGRAFIJA

Pretpostavlja se da je turski teatar sjena, pored pokreta i poza, preuzeo i kostime od osmanskog lutkarskog teatra. Nije poznato kako su izgledale rane *Karadžozove* figure, jer najstarije lutke koje danas postoje nisu starije više od sto godina. Međutim, ima „bogat izvor aluzija u osmanskim minijaturama iz 16., 17. i 18. stoljeća. U njima se prikazuju lude i groteskni plesači, koji odgovaraju stilu *Karadžozovih* figura, ne samo po kostimima i kapama već i po svojim karakterističnim pozama.“²² Metin, nadalje, u svojoj knjizi jasno i precizno opisuje izradu lutaka. Figure su ravne, oštre siluete u boji. Za pravljenje lutaka koristi se životinjska koža, najčešće je to kamilja koža. Koža se dobro ostruže i namoči u otopinu koja sadrži mekinje kako bi bila mekša. Koža se suši na suncu u srpnju i kolovozu. Gladi se i podvrgava ovom postupku sve dok ne postane skoro prozirna. Struže se komadićem razbijenog stakla kako bi se otklonile dlake i koža postala glatka. Na kraju se lašti i polira. Obrisi se prave pomoću kalupa i onda se izrezuju dijelovi koji se onda obrađuju pomoću zaobljenog noža koji se zove *nevrakan*. Izrezani dio se onda poprska prozirnim bojama od povrća, čije boje uključuju nježnoplavu, tamnoljubičastu, svijetlozelenu, maslinastozelenu, zagasitocrvenu, smeđu i žutu. Dijelovi se spajaju po-

20 Isto, str. 319.

21 And, Metin: The Stock Characters in Karagöz u djelu Karagöz Turkish Shadow Theatre, Dost Yayinlari, Istanbul, 1987., str. 73.

22 Isto, The Origins and the Development of Turkish Shadow Theatre, str. 34.

moću komada zavoja koji se provlači kroz oba dijela na mjestima preklapanja nakon čega se veže čvorovima na obje strane. Kretnje figura određuju njihov oblik. Svaka od njih ima rupu u gornjem dijelu tijela koja je pojačana duplim dijelovima kože koja sličí utičnici u koju se kontrolni štap može sigurno ubaciti s bilo koje strane. Drugi štap je ono što Karađoza čini drukčijim od drugih. Veliki broj turskih lutaka ima zglob između glave i tijela, koji predstavlja jedini zglob na tijelu jer je ostatak tijela u jednom komadu. Kod takvih lutaka rupa za umetanje štapa kojim se upravlja lutkom nalazi se na vratu. Na ovaj način lutka može napraviti salto pomoću samo jednog okreta štapa. Za razliku od njih, Karađozova ruka je sastavljena iz dva zgloba, a njegovo pokrivalo za glavu pričvršćeno je pomoću labavog spoja koji se nalazi na zatiljku, tako da kada bi lutka brzo trznulo svojim zglobom, pokrivalo za glavu bi spalo i Karađozova ćelava glava bi se otkrila.

Žene su u *Karađozu* obučene u komotnu odjeću dugih rukava. Preko lica imaju tanki veo ispod koga se jasno vide crte lica. Na nogama imaju kožne ili baršunaste papuče, dok na glavi nose šeširić i obvezno uza se nose kišobran. Kurtizane su oskudnije odjevene, grudi su im napola ili u potpunosti otkrivene.

SCENOGRAFIJA

Karađoz se igra na sceni odvojenoj od publike okvirom na kojemu je zategnuto bilo kakvo bijelo prozirno platno a najpogodije za tu namjenu bio bi fini egipatski pamuk.

Danas veličina ekrana iznosi 1 m x 0,60 m, dok je u neko prijašnje vrijeme veličina bila 2 m x 2,5 m.

U *Karađozu* su scenografija i tehnika skoro neodvojivi. Voditelj predstave stoji iza ekrana. On drži lutke prislonjene uz njega. Izvor svjetla je svjetiljka s maslinovim uljem pošto jedino ono baca dobru sjenu i tako izaziva treperenje likova. Cijela predstava tijekom izvedbe kao da stalno živi. Lutke se nalaze između svjetla i zastora na koji se bacaju njihove sjene.

Pored *göstermelika*, složenih figura već spomenutih u *Porijeklu i historijatu Karađoza*, dijelu scenografije pojavljuju se i rekviziti kao što su, naprimjer, kišobrani.

GLAZBA

Iako o glazbi nema „brdo“ materijala, zbog same važnosti glazbe i pjesme u *Karađozu*, koja jest prisni i neodvojivi njezin dio, zaslužuje svoje posebno mjesto. U predstavi se koristi samai, gazel i druge vrste pjesme. Hacivat vazda počne pjevati prije izlaska a završi prije no što dođe do sredine scene. U *Karađozu* je prisutna turska umjetnička i narodna glazba. Mustafa Mutlu u svojoj knjizi o *Karađozu* navodi da glazba najavljuje svaki određeni lik po kojoj publika već unaprijed zna tko će izaći na scenu. Svirači uglavnom sviraju narodnu glazbu koristeći od instrumenata bubanj, def, klarinet i drugo. Pored spomenutoga, zviždaljka u *Karađozu* zauzima veoma značajno mjesto.

SUDBINA KARADZOZA

Danas, zbog globalne tehnologizacije, *Karađoz* i nema svoju zasluženu prođu. Teatar sjena, u tom obliku, polako iščezava. Njegova iščezavanju uvelike pridonosi otvorena društvena i politička satira *Karađoza*, koja nikoga ne ostavlja pošteđenim. Karađoz predstavlja „malog čovjeka“ i kao takav putuje kroz vrijeme ostavljajući veoma duboke

i upečatljive tragove. Ima jasan cilj. U Turskoj, kolijevci svojoj, Karađoz dobiva svoj autentični oblik i smisao.

U vezi s Karađozom i njegovom sudbinom Metin And navodi da je *Karađoz*, i pored toga što je egipatski teatar sjena možda utjecao na produkciju turskih sjena, uspio kasnije ostaviti svoj trag na egipatski teatar sjena. Iako su egipatske izvedbe bile ograničene na sadržaj svoga vremena, neke su ipak bile izvođene na turskom. Sirijska drama sjena, također, ima skoro sva obilježja turske drame. Njezina popularnost nije jenjavala ni u Damasku, Bejrutu, Jaffi, Jeruzalemu. Puno je činjenica da je *Karađoz* svoje mjesto našao i u balkanskim zemljama: Jugoslaviji, Bugarskoj, Rumunjskoj i Grčkoj za vrijeme osmanske vladavine. Za kratko vrijeme i u tim zemljama stekao je popularnost. Teatar sjena u Grčkoj, kako navodi Metin And, u svojoj osnovi je turski. Grci su ime *Karađoz* promijenili u Karaghosis. Grčki teatar sjena nije uzimao ideje iz *Karađoza* samo kada su u pitanju stalni likovi već i kada se radi o zavjerama, formulaičnim scenama, vizualnim sekvencama i tehničkim verbalnim sredstvima.

U knjizi Metina Anda nailazimo na podatak da se u 19. stoljeću javljaju dva pokušaja obnavljanja *Karađoza* i *Ortaoyunua* prije svega posudbom novih scenarija, uvođenjem novih likova, pozornice koja se sastoji od obojene platforme, lijeve i desne strane s kulisama, i rampi. Pokušava se sjediniti tradicionalni teatar sa zapadnim. Svi ti napori i pokušaji zajedno bili su bezuspješni. Taj „negativni odgovor“ ipak nije vrlog Karađoza prepustio zaboravu. Pokušaji obnavljanja Karađoza traju još i danas. „Jedan od njih je i plan da se očuva kao muzejski izložak sve što je do danas ostalo od teatra sjena. Sljedeći pokušaj je korištenje Karađozovih priča i likova u izvedbama živih glumaca. Prvi pokušaji na ovome polju su učinjeni početkom 20. stoljeća, kada su se stvarale neke glazbene komedije, u kojima su glumci, odjeveni kao Karađozove figure, oponašali govor i držanje figura teatra sjena. Na sceni se pojavio i dobro poznati turski popularni komedijaš Nasit Ozcan, prurušen u Karađoza. Poznati koreograf Dame Ninette de Valois pokušala je dati svoje viđenje turskog folklora dodavanjem kratkih sekvenca o Karađozu I Hacivatu, u kojima su ova dva lika pokušavala prilagoditi antičko držanje i pokrete figura sjena ritmu glazbe i na taj način prikazati samu bit njegovog stila u pogledu pokreta. Nešto slično je uradio i vodeći turski list Milliyet, kada je objavio natječaj za nove *Karađozove* tekstove 1968., u kojem se od svakog natjecatelja očekivalo da donese tri scenarija. U Mađarskoj umjetnički direktor teatra *Thalia* u Budimpešti Karoly Kazimir, nakon što je posjetila Tursku 1973., prilagodila je scenarij pod imenom *Karađoz*. On je prikazan na sceni 1973. i od tada se povremeno izvodi i ima izvanredan uspjeh.“²³

Na osnovi iznesenih činjenica do sada o sudbini *Karađoza*, *Karađozova* trajuća bit i u budućnosti neminovna je i istinski prijeko potrebna.

ZAKLJUČAK

Na osnovi svega izloženog, temeljenog na dostupnoj relevantnoj literaturi u ovome trenutku, čini se da je ipak nemoguće u vezi s *Karađozom* izreći konačno slovo. Katkada se čini veoma mogućim prihvatiti određeni zaključak nekog autoriteta, istraživača teatra sjena, odnosno *Karađoza*, ali već sljedećeg trenutka, iščitanog novog teksta ta mogućnost doslovce postaje samo 'm o ž d a'. Ovaj rad, temeljeći se na priznatim imenima

23 Isto, *Aftermath: The Decline and Later Influence of Karagöz*, str. 93. i 94.

kojima je ova tema bila vrlo značajka u životu, iznjedrio je niz interesantnih i ozbiljnih informacija glede porijekla, scenarija, likova kao i drugih elaboriranih podtema i naslova.

Iako znam da je sve ovo kap u oceanu, vjerujem, ipak, da će bar na trenutak zagoligati maštu individua željnih iskonskih vrijednosti, koje u svemu postoje, treba ih samo otkriti, kao i u ovoj, do sada toliko istraživanoj i publikovanoj, riječi k a r a đ o z, čijoj iskonskoj vrijednosti pripada i b i t koju možda u *Karadžozu* i pronađemo i možda tek tada i oblikom *Karadžoza* zaokružimo.

Bit jest u iskonskom, u „ritualnom“. Razvoj današnjeg suvremenog teatra i leži u ritualnom teatru tj. u početcima teatra, odnosno, u njegovim osnovnim elementima koji su do dan-danas preživjeli i opstali. Danas su to, kako se moglo u *Uvodu* primijetiti, Arto i njemu slični prepoznali kao moguće suvremene oblike teatra. Očito je da „svjetski teatar“, avangarda, moderna, briše granice, uspostavlja univerzalni jezik a sve radi produblivanja i otkrivanja pravih vrijednosti koje treba oživjeti u suvremenom teatru i iskazati ih u suvremenoj teatarskoj formi, vraćajući se na taj način neodvojivom, vječno duhovnom segmentu života.

PRILOG BR. 1





36. BEBERUHI



37. FRENK



38. KURD



40. Two BEBERUHİs



42. FRENK

48. YAHUDI



44. TIRYAKI

45. KARAGÖZ
as a woman



60 TAHIR

61 ARNAVUT



54. ARAB



84. GÖSTERMELİK
(Burak)

PRILOG BR. 2

JEDNA KARAOZOVA PREDSTAVA U PISANOM TEKSTU

Ime predstave: **KARAOZ I PROMET**

Pisac: **MUSTAFA MUTLU**

Prijevod s turskog: **NEDIM BOROGOVAC**

Glazba

/Bariš Mančo Tarkanova živa glazba/

Glasovi se polako, polako stišavaju.

Na sceni su prometni znakovi, ispisana prometna pravila i sl. Na sredini pozornice nalaze se semafori.

Hacivat - /polako dolazi iz svoga kuta pjevajući pjesmu/

Evvel benim nazlı yarım

Severim kimseler bilmez

Bir aşka düştü gönlüm,

Yanarım kimseler bilmez.

Of hay hak:

Yüzyıllar ötesinden, geldik sizlere,

Hoş geldiniz, esenlikler verdiniz bizlere.,

Gerçeklerin aynasıdır, sözleriniz böyle biline,

Mutluluk dolsun, gönlünüze kederler siline,

Özledik Karagöz'ü, gelince neşelenir gönlümüz,

Sevgiyle coşarız, ibrettir her sözümüz,

Kulağınızı bize verin, ders alın bizden.

Buralara koşarak geldik, vazgeçmeyiz sizden.

Bir nasihat, bin musibetten iyidir derler böyle biline.

Dilerim ulu Tanrıdan siline.

Ah bana, bir eglence...

Yar bana bir eglence aman.

Karaoz – /pored pozornice/ Shvatit ćeš ako te u glavu pogodi puna šerpa.

Hacivat – Imam jednog prijatelja, znate ga. Zove se Karaoz.

Koliko vas samo od srca nasmije, pogrešno razumije moje riječi.

Da ga pozovemo ovamo da nas malo razveseli.

Ah bana, bir eglence.../Ah razveseli me.../

Yar bana bir eglence aman. /Ah razveseli me aman./

Karaoz - /s desne strane/ Shvatit ćeš ako te u glavu pogodi puna šerpa /

Zaustavlja se na sredi ni pozornice/.

Hacivat – Moj Karaoze, ostavi se tih riječi.

Karaoz – Izađite iz moje avlije, volovi.

- Hacivat** – Ma ostavi se, Karadoze, takve šale.
- Karadoz** – Zasitio sam se bureka, donesi mi baklavu.
- Hacivat** – Ti se sa mnom zezaš /dalga/.
- Karadoz** – Talas/dalga/ može biti u moru, glupane.
- Hacivat** – Ti si nepismen/cahil cuhela/.
- Karadoz** – Stavi pekmez u vreću/cuvala/.
- Hacivat** – Kakav pekmez, kakva vreća, pogrešno me razumiješ. Koliko sam shvatio, ti nisi vidio lice/yuzu/ škole /Ti nisi pismen/.
- Karadoz** – Vidio sam vidio sam, svaki dan vidim lice moje/yuzumu/ u ogledalu.
- Hacivat** – Opet si pogrešno razumio, izgleda nisi se nalizao tinte /nisi pismen/.
- Karadoz** – Olizao sam je.
- Hacivat** – Što si olizao, da vidimo!
- Karadoz** – Tintu...
- Hacivat** – Ah, brate, zar se tinta liže?
- Karadoz** – Liže, liže, ako se unutra stavi šećer, liže se ko' med.
- Hacivat** – Gospodine, jesi li ti vidio obrazovanje/tahsil/ /jesi li ti obrazovan/?
- Karadoz** – Vidio sam, vidio sam.
- Hacivat** – Koga si vidio?
- Karadoz** – Vidio sam hromog Tahsina.
- Hacivat** – Jesu li ti živi/sag/ roditelji?
- Karadoz** – Mati je s desne/sag/, otac u sredini, dajdža je na strani sjedio.
- Hacivat** – Hej, Bože, znači živi su?
- Karadoz** – Mati je bajata, a otac je taze.
- Hacivat** – Jesu li preselili?
- Karadoz** – Da, stavljali su malo željeza u cement, srušene su u zemljotresu.
- Hacivat** – Ne pitam te to, pitam te hodaju li?
- Karadoz** – Da, hodaju, otac puže. Mati trči na maratonu.
- Hacivat** – Jesu li pomrli?
- Karadoz** – Da, otišli su u Vefu, odatle će u Beykoz.
- Hacivat** – Što će raditi tamo?
- Karadoz** – Disati.
- Hacivat** – Pogrešno shvaćaš, jesu li se opružili /jesu li legli u mezar/?
- Karadoz** – Da, bili su plastični istegnuli su se.
- Hacivat** – Znači, pokopani su, je li tako?
- Karadoz** – Da, da se ne bi prehladili, pokrili smo ih.
- Hacivat** – Hej, Bože, jeste li ih zalili?
- Karadoz** – Zalili smo, zalili, sljedeće godine bit će mnogo prihoda.
- Hacivat** – Što je bilo s imetkom roditelja?
- Karadoz** – Majci curi nos, ocu noge ne mirišu.
- Hacivat** – Koja sramota, koja sramota. Karadoz, pogledaj, došli su ovamo gledatelji. Trebamo im nešto dati.
- Karadoz** – Dobro, dat ćemo im dvije čokolade s čokoladnim preljevom.
- Hacivat** – Odakle ti na pamet dolaze takve stvari. To su štetne stvari, izgubit će apetit, loš si im primjer/ornek/.
- Karadoz** – Ni ti meni nisi patka/ordek/, već si guska.

- Hacivat** – Reko' si mi da si danima besposlen/issiz/.
- Karađoz** – Tko je reko', tko je reko' da sam osto' bez zuba/dissiz/, vidi, imam sva 32 zuba.
- Hacivat** – Imam auto, treba mi netko da upravlja njim.
- Karađoz** – Pa zašto ti, brate, ja služim?!
- Hacivat** – Stani malo, znaš li čitati, pisati, imaš li dozvolu?
- Karađoz** – I čitam, i pišem, i crtam.
- Hacivat** – Znači, išao si u školu?
- Karađoz** – Da, išao sam u Ali školu. Prošli mjesec sam dobio diplomu.
- Hacivat** – Dobro, to smo shvatili. Imaš li dozvolu? Imaš li odgovarajuće dokumente za upravljanje?
- Karađoz** – Što je to Hacivat?
- Hacivat** – Da bi upravljao vozilima, potrebni su dokumenti za vožnju. Može ih dobiti svaki stanovnik koji to želi i koji je napunio 18 godina. Ide se na tečaj i ispit. Kada se položi ispit, onda se ima pravo uzeti vozačka dozvola.
- Karađoz** – Ja to ne znam.
- Hacivat** – Vidi, sad' će ovdje doći prometnik. Naučit će te sve znakove i pravila.
- Karađoz** – Što je ovo, Hacivat, ovako?
- Hacivat** – Dođi da ti objasnim. Ovo je semafor. Nalazi se na raskrižjima gdje su pješački prijelazi.
- Karađoz** – A što će biti ako se postave na drugo mjesto?
- Hacivat** – Svi putevi su i za ljude i za vozila. Iako u isto vrijeme ne mogu proći i pješaci i vozila. Ako pokušaju prijeći zajedno, dogodit će se nesreća. Vozila će se prevrnuti. Vidi, Karađoz, nije sramota ne znati, sramota je ne naučiti. Pitaj pa da te naučimo.
(Gelmeyelim kötü söze) Da ne dođemo na ružne riječi.
(Hemen başliyalım söze) Da počnemo odmah riječi.
(Bak işte trafik lambası ve trafik polisi.) Vidi, eto semafor i prometni policajac.
- Policajac** – Ovdje imaju tri boje. Ako je upaljeno crveno, pješaci ne mogu proći. Čekaju. Za vozila je upaljeno zeleno svjetlo. Oni mogu proći.
- Karađoz** – Hoće li uvijek pješaci ovako čekati?
- Policajac** – Proći će i pješaci ali kad im bude upaljeno zeleno svjetlo. U međuvremenu pali se crveno vozilima. Došao je red da vozila stanu.
- Karađoz** – Aman. Što je ovo dobro.
- Policajac** – Zbog toga ima malo nesreća. Na ulicama nema zastoja. Promet neometano teče.
- Karađoz** – Dobro, ovo sam shvatio. Ali, ima nekih na raskrižjima koji mašu rukama i imaju pištu u ustima. Tko su sad oni?
- Policajac** – To smo mi. Nas zovu prometnim policajcima. U satima kada je gust promet mi upravljamo prolazom.
- Karađoz** – Dobro, ali što ćemo mi pratiti. Semafore ili prometnu policiju?
- Policajac** – U takvim trenucima pratit ćemo prometnog policajca i znakove koje daje. Kome da put, njegovo je pravo. Ako da prolaz vozilima, vozila će proći. Ako da prolaz pješacima, pješaci će proći.
- Karađoz** – Oh, došao je na nas red. Ne razumijem zvuk pište.
- Policajac** – Ako dugo pišti, to znači da treba stati. Ako kaže dvaput pišt pišt, to znači proći. Ako kratko pišti pišt pišt pišt, to znači budi oprezan.

- Karađoz** – Koliko sam samo korisnih stvari naučio.
- Policajac** – Sada ću ti objasniti kako ćeš prijeći ulicu ako nema ni prometnog policajca a ni semafora.
- Karađoz** – To je za mene najvažnije.
- Policajac** – Dođeš do ruba puta, prvo pogledaš lijevo, zatim desno, pa opet lijevo. Ako nema vozila, prelazi se, a između vozila ne može se prijeći.
- Hacivat** – Vidiš, Karađoz, ako primjenjuješ pravila, ni sebi ni drugima nećeš nauditi. Upozorenje! Primjenjujte pravila! Ostajte u zdravlju!
- Karađoz** – Trtici koja završi u potocima daj pravo da živi.
- Hacivat** – Ovdje ćemo završiti naš razgovor.
- Karađoz** – Umjesto naših mana, primjenjujmo prometna pravila. Pokušajmo živjeti uređeno. Ostajte u zdravlju.

LITERATURA

1. AND, Metin: Karagoz Turkish Shadow Theatre with an Apendix on the history of Turkish Puppet Theatre, Art Editor: Salim Sengil, Dost Yayinlari-Dost Publications, Istanbul, Third edition, 1987.
2. ANTONEN, Arto: Pozorište i njegov dvojniki, prevod i predgovor Mirjana Miočinović, Prosveta, Beograd, 1971.
3. ARISTOTEL: O pesničkoj umetnosti, prevodi s originala, predgovor i objašnjenja Miloš N. Đurić, Dereta, Beograd, 2002.
4. ELIJADE, Mirča: Historija verovanja i religijskih ideja, 1-3, Prevodioci: Biljana Lukić, Mirjana Perić, Mirjana Zdravković, Bard-fin i Romanov, Beograd i Banja Luka, 2003.
5. ELIJADE, Mirča: Sveto i profano, preveo s francuskog Zoran Stojanović, Alnari, Lačarak i Tabernakl, Beograd, 2004.
6. IZBOR POSLANIKOVIH HADISA: odabrao i preveo: Jakub Memić, Starješinstvo Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, Sarajevo, 1984.
7. KULENOVIĆ, Tvrtko: Pozorište Azije, Centar za kulturnu djelatnost Zagreb, Zagreb, 1983.
8. KULENOVIĆ, Tvrtko: Rezime, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
9. KULENOVIĆ, Tvrtko: Teorijske osnove modernog evropskog i klasičnog azijskog pozorišta, „Svjetlost“, Sarajevo, 1975.
10. MODERNA TEORIJA DRAME: priredila Mirjana Miočinović, Nolit, Beograd, 1981.
11. MUTLU, Mustafa: Karagoz sanati ve Sanatcilari, Kultur Bakan Ligi, Ankara, 2002.
12. OPĆA ENCIKLOPEDIJA JUGOSLAVENSKOG LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA: 4, Iz-Kzy, Zagreb, 1978.
13. PETER, Brook: Prazni prostor, Marko Marulić, Split, 1972.
14. SMAILAGIĆ, Nerkez: Leksikon Islama, „Svjetlost“, Sarajevo, 1990.
15. ŠKALJIĆ, Abdulah: Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, šesto izdanje, „Svjetlost“ Sarajevo, 1989.

Antonela MARKOVIĆ

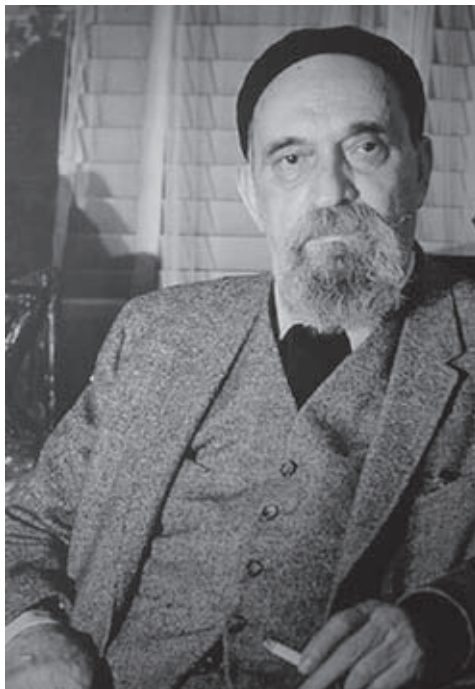
studentica treće godine na Sveučilištu u Mostaru na Filozofskom fakultetu na odsjeku za Njemački jezik i književnost i Povijest umjetnosti

Ivan Meštrović - hrvatski kipar i arhitekt

Uvod

Ivan Meštrović je bio najpoznatiji hrvatski kipar i arhitekt 20. stoljeća. Rođen je 15. kolovoza 1883. u Vrpolju u Slavoniji, a svoje djetinjstvo je proveo u Otavicama nedaleko od Drniša. Poznatiji je kao kipar i arhitekt, dok su njegova literarna djela javnosti manje poznata. Velik utjecaj na njegov rad ostavili su Rodin, Klimt i Michelangelo. Bio je nadaren i svoj stil je počeo razvijati u Beču. U svojim djelima je polazio od Aristotelove ideje da je stvarnost sinteza forme i sadržaja. Zbog njegovog posebnog odnosa prema ženama kao bićima univerzuma i kao predmetom umjetnosti, a zbog izrazitog smisla za sintezu, u njegovim djelima se prepoznaje ta Aristotelova sintetičnost, ali i specifičan odnos prema ženi kao objektu umjetničkog izražaja.

Pet je ljubavi presudno utjecalo na Meštrovićev život i djelo: Olimpija, Ruža, Ružena, Marija i Olga. Olimpija je bila ta koja ga je uvela u svijet žene kao bića univerzuma. Marija je bila s umjetnikom više u



intelektualnom odnosu, pa je u radovima naglašena intelektualna crta žene. Ruža je bila ta koja je umjetnika potaknula na Canovine forme u kojima se prvenstveno prikazuje ljepota oblika u koje umjetnik unosi dušu. Ružena je umjetnika privukla najprije fizički, a ne duhovno, te ga je ta snažna privlačnost poticala još više na rad.

Sukladno tome struktura rada sadrži: životopis, koji je bitan za njegov umjetnički razvoj, izložbe, njegovo stvaralaštvo u kojem je prepoznatljiv motiv žene, koji je varirao sukladno umjetnikovu razvoju i žene u životu umjetnika.

Einführung

Ivan Meštrović war der bekannteste kroatische Bildhauer und Architekt des 20. Jahrhunderts. Er ist am 15. August 1883 in einem kleinen Dorf Vrpolje in Slawonien, Kroatien, geboren, aber seine Kindheit verbrachte er in Otavice, in der Nähe von Drniš im dalmatinischen Hinterland. Meštrović hatte ein besonderes Verhältnis zu den Frauen, die einen wichtigen Einfluss in seinen Werken hinterließen. Besonders wichtig in seinem Leben waren fünf Frauen: Olimpija, Ruža, Ružena, Marija und Olga. Marija war dem Bildhauer intellektuell sehr wichtig und manche seine weiblichen Skulpturen zeigen intellektuelle Merkmale der Frauen. Ružena war ihm physisch wichtig, nicht aber psychisch, und wegen dieser starken Attraktion arbeitete er mehr und mehr.

Demzufolge hat dieser Artikel folgendes: Biographie, die für sein künstlerisches Schaffen wichtig ist, Ausstellungen, sein Schaffen, in dem man ein Frauenmotiv erkennt, das sich während seiner künstlerischen Entwicklung änderte.

Ključne riječi: Ivan Meštrović, skulptura, uloga žene, Rodin, Michelangelo

1. Djetinjstvo i mladost

Ivan Meštrović je rođen u Vrpolju u Slavoniji 15. kolovoza 1883., a umro je u South Bendu, Indiana, SAD, 16. siječnja 1962. Naime, njegov otac Mate Meštrović sa svojom ženom Martom je godinu dana ranije otišao na rad u Slavoniju kao zidar i tesar radi zarade. Međutim, Meštrović je svoje djetinjstvo proveo u selu Otavice u Dalmaciji, gdje je njegov otac sam sagradio kamenu kućicu za sebe i svoju obitelj. Od najranijih dana je klesao meki kamen kojeg je bilo u izobilju u njegovom selu, a čitati i pisati naučio je od oca, te čitao knjige iz očeve male knjižnice, poneke novine koje bi stigle u selo i kalendare „Danica“. To što je znao čitati izazivalo je prigovore ostalih članova obitelji, jer su smatrali da zbog čitanja neće biti ni od kakve koristi za zadrugu. Međutim, Ivanovo je kiparsko stvaralaštvo započelo u planini, na Svilaji. U dugim danima od proljeća do jeseni, na planinskim pašnjacima, nemajući drugoga posla, dječak je britvicom rezao i rezbario u drvu što bi mu se činilo zanimljivim. Prvo je počeo izrezivati i rezbariti vretena i preslice. Nakon što je osjetio da ga rad u drvetu ne zadovoljava zbog strukture drveta koja ga je ograničavala, počeo je raditi u muljici, vrlo mekanom kamenu kojega je jednako mogao obrezivati nožićem kao i drvo, ali slobodno u svim smjerovima. Daljnji ga je put vodio kamenu. Pozornost bliže i šire okoline privukao je kada je izradio štaku jednom invalidu koji je u ratu u Bosni izgubio nogu. Ali dječak se nije zadovoljio samo time da tu štaku svu ukrasi rezbarijama, nego je gornji završetak oblikovao kao drvenu

cipelu. Kada je čovjeka ta cipela pod pazuhom počela žuljati, načinio je drugu štaku sa stopalom gole noge i tako se upustio u oblikovanje figuralne skulpture. Još je veću pozornost, ne samo okolnih seljana nego i Drnišana, dječak privukao kada je od drva izradio puni lik drniškog postolara Marka Bitunjca, kojega je vidio kada je s ocem pošao k njemu u Drniš kupiti opanke. Svi su u toj malenoj skulpturi odmah prepoznali drniškog postolara kako nudi opanke na prodaju. Nakon što je uočen njegov talent, skupina uglednih građana iz Drniša pokušala je organizirati njegovo školovanje u Splitu i Zagrebu, ali ga ni jedna škola nije htjela primiti, jer nije imao završen ni jedan razred škole, a i već je bio prerastao godine za te škole. Organizirali su da ga učitelj iz Drniša Petar Opara podučava i Ivan Meštrović je nakon 3 mjeseca položio prva 4 razreda osnovne škole. Zalaganjem iste skupine uglednih građana Drniša koji su prikupili novčana sredstva, otišao je početkom 1899. godine u Split kod klesara Pavla Bilinića, gdje je proveo oko 10 mjeseci i kod njegove supruge Gine učio crtanje. Tu je samostalno radio na klesanju anđela u sjedećem položaju za jedan oltar i jedno Kristovo raspelo. Pošto je anđele radio direktno prema gipsanom odljevu, bez prenošenja točaka na mramor pomoću sprave za prenošenje (tzv. punktiranja), pročulo se po cijelom Splitu to njegovo umijeće pa se govorilo da „čudo od Vlaja radi bolje bez makine nego Talijan s makinom“. ¹ Još iste godine pronašli su uglednog bečkog industrijalca Aleksandra Königa, koji je u Dalmaciji ispitivao nalazišta ruda, da financira Ivanovo preseljenje i školovanje u Beču. Ivan Meštrović je u Beču najprije morao naučiti njemački jezik i prilagoditi se novoj sredini. Nije se mogao upisati na Umjetničku akademiju zbog nedostatka prethodnog redovnog školovanja, ali je nakon višemjesečnog školovanja kod umirovljenog profesora te akademije Otta Königa uspio upisati akademiju, gdje je završio školovanje i dobio završnu svjedodžbu, ali ne i diplomu, opet zbog nedostatka prethodnog školovanja. Po završetku akademije nastavio je školovanje na specijalnom odjelu za arhitekturu kod profesora Ohmanna i taj dio školovanja završio 1906. godine. Za vrijeme školovanja izdržavao se malim stipendijama koje je dobivao od Akademije te od svojih sunarodnjaka iz Drniša, a i zarađivao je prodajući svoje radove, te radeći portrete. Svoju prvu izložbu priređuje 1905. godine u Beču s grupom Secesija, uz primjetan utjecaj stila Art Nouveau. Njegov rad je ubrzo postao popularan i Meštrović počinje zarađivati dovoljno za sudjelovanje na međunarodnim izložbama, na koje je putovao sa svojom suprugom Ružom Klein. U Beču susreće Rodina, koji odmah prepoznaje njegov talent, te Charlesa Wittgensteina, koji naručuje izradu velikog djela *Izvor života*. Dobit od ovog rada omogućuje Meštroviću i njegovoj ženi posjet Parizu i Italiji. Meštrović je u Parizu živio i radio do početka 1911. godine i za to vrijeme se više puta susreo s Rodinom, ali se između njih nije razvilo jače prijateljstvo, osim što je Rodin u više navrata pokazao koliko visoko cijeni Meštrovića kao umjetnika, navodno je jednom izjavio: „Danas postoje samo dva velika kipara: ja i Meštrović.“ ²

1 Duško Kečkemet, *Život Ivana Meštrovića I*, Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 56.

2 Isto, str. 165.



Meštrovićev prikaz njegovog učitelja Augusta Rodina, 1914.

Meštrovićeva međunarodna karijera obilježena je *Svjetskom izložbom umjetnosti*, održanom 1911. godine u Rimu, gdje pobjeđuje i dobiva prvu nagradu za kiparstvo zahvaljujući kojoj postaje popularan i stječe naklonost talijanske i strane kritike. Projekt *Vidovdanski hram*, u spomen bitki na Kosovu protiv Turaka iz 1389., predstavlja onaj ideal slobode i nezavisnosti slavenskog naroda čiji se trag nalazi u prvom dijelu njegovog umjetničkog stvaralaštva. U glavnom talijanskom gradu mogao se izravno suočiti s umjetnošću Michelangela, kojeg je smatrao jednim od najvećih kipara svih vremena; divljenje tom umjetniku zasigurno je utjecalo na neka njegova djela, što je vidljivo na skulpturi *Pietà Romana*.

1.1. Prvi svjetski rat

Sarajevski atentat, 28. lipnja 1914. godine, Meštrovića zatječe u Veneciji na XI. međunarodnoj izložbi gdje je bilo izloženo 36 Meštrovićevih radova, i s ocem i suprugom Ružom brodom se vratio u Split, ali je već na brodu imao osjećaj da ga prate. Nakon povratka u Split prijatelj mu je potvrdio sumnju i upozorio ga o namjeri austro-ugarskih vlasti da ga uhite te je napustio Split i domovinu talijanskim brodom *Ancona* desetak dana prije izbijanja rata. Tijekom Prvog svjetskog rata putovao je da bi sudjelovao na izložbama u Parizu, Cannesu, Londonu i Švicarskoj. Godine 1915. priređuje samostalnu izložbu (*One-man-show*) u Albert i Victoria muzeju u Londonu, gdje se do tada nije nikada dogodio jedan sličan događaj jednom živućem umjetniku. Lord Cecil, podsekretar Ministarstva vanjskih poslova, otvorio je 24. lipnja izložbu Ivana Meštrovića, upravo u trenutku kada je Engleska bila zainteresirana za kulturni razvitak Južnih Slavena.

1.2. Između Prvog i Drugog svjetskog rata

Godine 1919., kada za vrijeme Konferencije za mir u Versaillu izlaže u Parizu u Petit Palais četrdeset skulptura, njegove izložbe dosežu vrhunac. Nakon završetka rata Meštrović se vraća u Jugoslaviju, izrađujući u Cavtatu kapelu za obitelj Račić *Kraljicu anđela*. U Splitu gradi veličanstvenu obiteljsku kuću (sadašnja *Galerija Meštrović*) i crkvu *Presvetoga Otkupitelja* u Otavicama, gdje je danas pokopan. Putovanja po čitavom svijetu su se nastavila, izlagao je svoja djela u *Brooklyn muzeju* (1924.), u Chicagu (1925.), kao i u Egiptu i Palestini (1927.). Godine 1924. Meštrović po prvi put odlazi u SAD. U *Brooklyn muzeju* u New Yorku priređuje jednu od svojih najpoznatijih izložbi sa 132 djela, a o katalogu se brinuo Christian Briton. Godine 1934., poslije povratka u Zagreb, projektira Umjetnički paviljon i organizira izložbu *Pola stoljeća hrvatske umjetnosti*. Krajem tridesetih godina, nedaleko od svoje kuće u Splitu, započinje projekt i konstrukciju kapele na Crikvinama, koja sadrži 28 plitkih reljefa u drvu iz života Isusa Krista i jedno raspelo. Razdoblje između dva rata bilo je obilježeno surovim sukobima između Hrvata i Srba, s neprestanim represijama od strane policije srpskog diktatorskog režima koji je bio na vlasti. Usprkos njegovom statusu predvodnika i utjecajnog građanina, uloga posrednika, koju je imao u političkim krugovima, prouzrokovala mu je velike poteškoće. Nastojanja da obrani prava Hrvata dok je radio u odboru kralja Aleksandra loše su shvaćali i Hrvati i Srbi. Njegovi ranije dobri odnosi s Beogradom sada su sve više hramali. Na Dvoru je bio rado priman, ali mu je općenito zamjerana njegova tadašnja više hrvatska nego jugoslavenska orijentacija. U prijestolnici je imao više neprijatelja nego prijatelja. Kritizirajući njega osobno, kritizirana je i njegova umjetnost, pogotovo posljednja faza stvaranja nakon napuštanja kosovske herojske ideologije.



Galerija Ivana Meštrovića u Zagrebu 1934. - 1937. god.

Točno je da je Ivan Meštrović, kao i toliki kipari u povijesti, od Michelangela do Rodina, nailazio na prepreke pri ostvarivanju svojih projektantskih i kiparskih zamisli, ali je točno i to da nikad nijedan, ni naš ni strani umjetnik nije u Beogradu dobio toliko i takvih narudžbi, niti mu je otkupljeno toliko radova i bio tako nagrađivan kao on. Iako je bio trajno nastanjen u Zagrebu, gdje je radi njega osnovana Umjetnička akademija, čiji

je bio stalni rektor, Meštrović je često viđan u Beogradu, naročito kad je podizao *Grob neznanog junaka*, i ne tako rijetko zalazio u muzej. Pojavljivao se uvijek kao zaposlen čovjek koji nema mnogo vremena i koji dolazi u posjet iz kurtoazije, radi toga da bi se znalo da rado posjećuje ustanovu u kojoj su izložene umjetničke dragocjenosti i za koju se zanima dvor. Meštrović je u Beogradu uživao ugled kod ljudi na vlasti: kralj Aleksandar je držao do njega više nego do ijednog drugog umjetnika - gotovo samo njega jednog je cijenio, te mu je naručio svoju bistu, zatim je za svoj dvorac na Dedinju dao odliti u bronci figuru *Miloša Obilića* i u kamenu isklesati *Sfingu* i *Povijest Hrvata*, povjerio mu da sagradi na Avali *Grob neznanog junaka*, omogućio mu da u Bukureštu dobije izvedbu spomenika kraljeva Karla i Ferdinanda. Ni druge poznate ličnosti u Beogradu nisu ostavljale Meštrovića bez priznanja i bez narudžbi. Već ranije, još prije Međunarodne izložbe u Rimu, njemu, jedva poznatom i vrlo mladom, dano je da izradi biste kralja Petra I, predsjednika vlade i ministra vanjskih poslova, a poslije Prvog svjetskog rata podignut je na Kalemegdanu ne samo njegov *Spomenik pobjedniku* nego i *Spomenik Francuskoj*.

1.3. Drugi svjetski rat

Nakon talijanske okupacije Splita Meštrović doznaje da ga se fašisti žele riješiti zbog njegovog antifašističkog stava, kada je osudio talijanski iredentizam prema Dalmaciji, te stava prema Njemačkoj, kada je odbio Hitlerov poziv za posjet Berlina tridesetih i njegova neprestanog odbijanja da sudjeluje u kulturnim programima nacističkih i fašističkih snaga. Otišao je u Zagreb čekati putovnicu s vizom za Italiju ili Švicarsku, ali je izdavanje putovnice odlagano iz dana u dan. Za to vrijeme se sastajao između ostalih i s nekim političkim i ustaškim vođama, kojima je iznosio svoje neslaganje sa stanjem u zemlji i odlukama koje je vlast donosila. Nije dočekao putovnicu, ali je dočekao uhićenje, iako je bio osiguran njegov izlazak iz zemlje bilo u Beč ili engleskim bojnim brodom iz Splita. Uhićen je 08. studenog 1941. godine i bio zatvoren, smješten u zatvoru na Savskoj cesti i trebao je biti odmah likvidiran zajedno sa svojim prijateljem Jozom Kljakovićem. Sin Joze Kljakovića je intervenirao kod njemačkog poslanika u NDH Siegfrida Kaschea, objašnjavajući mu da su njih dvojica školovani u Beču, pa su prema tome europski građani i da je za njih odgovorna i Njemačka, tako je ovaj telefonski uspio spriječiti da budu odmah ubijeni. Meštroviću nije bilo jasno zašto je uhićen, samo je pretpostavljao da je to zato što je jednom prilikom rekao da se Pavelić treba ubiti ako ne može spasiti Dalmaciju, već je predaje Talijanima. Međutim, sudac mu je na suđenju objasnio da je uhićen zato što je htio pobjeći u Španjolsku, a zatim u Englesku da bi tamo radio protiv NDH. U početku su njih dvojica bili smješteni u ćelijama u prizemlju, a onda su zbog bolesti bili premješteni na kat u bolničku sobu, gdje im je bilo nešto udobnije i toplije. Kada su odbili potpisati izjave o priznanju NDH, bili su ponovno vraćeni u ćeliju u prizemlju, ali je prilikom požara ili mučenja nekog zatvorenika u nekoj od susjednih ćelija, Meštrović dobio živčani napad zbog kojeg je pao u nesvijest i oko pola sata bio u nesvijesti, pa su ih opet vratili u bolničku sobu na katu, da bi na kraju dobili sobu u bivšem ženskom odjelu zatvora i tu su im dali stol i dvije stolice te pribor za slikanje. Tada im je bilo omogućeno i primanje hrane od kuće. Nakon višemjesečnih pregovora njegovih prijatelja, preko Vatikana i uz pomoć samog Viktorija Emanuela III, pušten je iz zatvora 13. siječnja 1942. godine. Poslije kućnog pritvora, koji nije dugo

trajao, Meštrović je u nekoliko navrata bio kod poglavnika Pavelića. Dobio je putovnicu za odlazak u Veneciju, gdje odlazi polovicom lipnja 1942. godine na XXIII. Biennale, gdje su bili izloženi njegovi radovi. Ne namjeravajući se više vratiti u Hrvatsku, zapravo je prevario one koji su ga poslali da na izložbi predstavi hrvatsku umjetnost, iako su mogli računati s takvim ishodom. Ivan Meštrović je 25. lipnja 1942. otputovao iz Venecije u Rim da dogovori radove za Zavod sv. Jeronima. On u Zagrebu još uvijek nije smatran emigrantom, barem ne službeno i javno. Stoga se i hrvatski tisak - kad više nije u zatvoru kao državni neprijatelj - diči njime i piše o njemu; posebno o izlaganju na XXIII. Biennalu i na zajedničkoj revijalnoj izložbi hrvatskih umjetnika u Zagrebu. Došavši u Rim, Meštrović pregovara o izložbama u Rimu i Milanu, koje su mu bile obećane, a zatim namjerava otputovati k svojim u Split, još ne spominjući namjeravane radove u Zavodu sv. Jeronima. Predviđene izložbe u Rimu i Milanu, u jeseni 1942. godine, ipak nisu bile održane. Po dolasku u Rim, pozvao je Mussolini Meštrovića u audijenciju, na što je on pismeno odgovorio: „Vi ćete, Duce, razumjeti, zašto se ne mogu odazvati Vašem pozivu, i za kako ste anektirali moju zemlju.“

2. Žene u životu Ivana Meštrovića

Literarno djelo u kojemu je iznio svoj nepoznati, unutarnji i intimni život, koji je bio nepoznat i bližim prijateljima i rođacima, rukopisni je roman *Vatra i pepeo*, pisan oko 1950. u Syracusi u Americi, trideset do četrdeset godina nakon zbivanja što se u njemu opisuje. U tom rukopisu od 138 stranica kao da je morao dati oduška uspomenama i dubokim osjećajima što su ga desetljećima pritiskali, pa ga je pisao za sebe, a ne za javnost, premda u trećem licu, nazivajući sebe izmišljenim imenom Ćudić; u Donatovoj objavljenoj obradi ime Ćudić mijenjano je u Meštar. Na početku je i zabilježeno: »Pripovijest bez uvoda koja nije za javnost.« Posebno je opširno i suptilno opisao svoj seksualni život, odnos prema ženama i erotici uopće, što umnogome pomaže pri tumačenju izvorišta i ideja nekih njegovih skulptura, posebice ženskih likova i aktova. Rukopis romana je čuvao Meštrovićev sin Mate Meštrović, koji ga je preveo na engleski. Tekst je pisan tipično Meštrovićevim energičnim potezima pera, često teže čitljivim. Meštrović je općenito smatrao da se veza muškarca i žene temelji uglavnom na seksualnom odnosu, a manje na onom duhovnom. Kao uvod u taj autobiografski roman Meštrović piše pismo nepoznatom prijatelju u kojemu obrazlaže svoj nazor presudnoj važnosti seksualnog života za svakog čovjeka, a pogotovo za umjetnika. U tome je zacijelo bilo i utjecaja Freudove psihoanalize, čije je radove Meštrović, bez sumnje, poznavao (citat iz rukopisnog romana):

„Kao što u jednom našem razgovoru prošle godine reče, a i ja se s tim slažem, spolni je odnos jedan od najvažnijih odnosa u ljudskom životu, iako većina svijeta o tome nema pojma. Spolnost je najvažnija ne samo u običnom životu ljudi i postojanju ljudskog roda nego i u cijelom stvaralaštvu, počam od onog za samoodržanje pa do onog najvišeg, intelektualnog stvaralaštva.“³

3 Duško Kečkemet, *Život i djelo Ivana Meštrovića II*, Zagreb, 2009b., str. 317.

A sada, o ženama u životu Ivana Meštrovića od najranije mladosti:

Mladi se Ivan Meštrović prvo vrijeme po dolasku u Beč osjećao usamljen. Osim svog kućedomačina Sykore i njegova dva sina, nikoga drugog nije ni poznao. Kolege će steći tek upisom na Umjetničku akademiju, a i tada se držao dosta odvojen od društva i inače živog i veselog bečkog života. Učenje, čitanje, obilaženje muzeja i galerija, a pogotovo neumorni rad u potpunosti su zauzimali sve njegovo vrijeme. Usto ga je u početku nepoznavanje, a zatim slabo poznavanje njemačkog jezika odvajalo od društva. Pa i osjećaj da je neuk, bez škola, još seljačić. Stoga je shvatljivo da ga je prva ljubav koja mu se dogodila krajem 1902. i tijekom 1903. potpuno obuzela, a zatim i duboko potresla svojim tragičnim ishodom. Pet je ljubavi presudno utjecalo na Meštrovićev život i djelo: Olimpija, Ruža, Ružena, Marija i Olga. Prva je bila romantična ljubav, druga intelektualna i umjetnička, treća senzualna, četvrta lirski, a peta pretežno obiteljska.

2.1. Prva ljubav – Olimpija

O svojoj tragičnoj ljubavi on nikada nije nikome govorio, pa se ona ne spominje ni u jednoj njegovoj biografiji. Ona nam je poznata tek iz dva njegova pisma iz Beča ocu u Otavice 1903. 21. ožujka 1903. pisao je ocu:

„...Šta si me pito da ti pišem o mojoj Olimpiji, to Ti mogu, ali samo toliko koliko i o opalu cvijeću, ali Ti nema da se za to ništa žalostiš. Ja sam ipak se žalovao tiho ali sada više ne. Ja ljubim umjetnost; s njom ću živjeti i tješiti se; istina je da ne mogu više tako plakati niti se smijati kako sam negda skupa s njom od dragosti plaka, tako da smo se oboj u suzama umivati mogli, a sami njesmo znali za što; bili smo oboj zdravi; dozvolila nam je majka da se sastanemo. Bili smo skoro uvijek sami; te nam nije moglo ništa naum pasti izvan kad bi jedno drugo pogledalo, da si lice na lice metnemo; te da plačemo, a kamo sreće da smo i zadnju suzu srca iskapali; bili smo noć i dan skupa, a šta smo činili? plakali! A zašto smo plakali? Zato što smo znali da se nemoremo gledati na vijeke, a ne možemo činiti ono šta drugi ljudi čine. A eno je sada njoj sretnici srce izvodilo, te se ne može ni na nogam držati . . . Evo vidiš, sada samo još ti fali glas, da je umrla; ali pa neka; ja više ne mogu uopšte plakati niti tužiti. . . .”⁴

Navedena pisma svjedoče o jednoj romantičnoj mladalačkoj ljubavi koja je tragično započela, a još tragičnije završila. Plačljivi stil u duhu je Goetheovih pisama mladoga Werthera, koja su i tada izazivala suze čitatelja. Inače, bilo je to doba simbolizma u literaturi, sa stalno prisutnim ljudskim tragedijama, nesretnim ljubavima, a posebno likom smrti, tako čestim motivom u tadašnjoj književnosti i likovnoj umjetnosti. Činjenica je da se Meštrovićeva bolna ljubav prema mladoj Francuskinji Olimpiji izravno odrazila i na njegovim ranim skulpturama toga vremena: *Prvoj ljubavi*, *Bolesnoj djevojci*, *Ljubavnici-ma*, *Na grobu mrtvih ideala* i *Posljednjem cjelovu*.

4 Isto, str. 320.

2. 2. Ruža Klein

Bečanka iz Hrvatske Ruža Klein odigrala je presudnu ulogu u životu, radu i slavi kipara Ivana Meštrovića. Mecene su mu omogućile školovanje, Umjetnička akademija mu je dala stručnu naobrazbu, a Ruža mu je omogućila široku kulturnu izobrazbu, uvela ga je ne samo u umjetničke nego i u one više bečke krugove, bila je nadahnuće mnogih njegovih skulptura, a usto i vješt i praktičan menadžer i posrednik između njega i kupaca ili naručitelja njegovih djela. Ona je, zapravo, malog umjetnika-boema koji je sa sela upao u velegrad izgradila u umjetnika europskog značenja i ugleda, što svakako ne bi bilo moguće bez njegovog talenta i jednako velike njegove volje i marljivosti. Ruža Klein je bila Židovka rodom iz okolice Varaždina, (Višnjica kod Bednje, 1883.) Otac, Židov sefard, bio je upravitelj na imanju grofova Draškovića. Licej je pohađala u Sarajevu, gdje joj je živio brat. Roditelji su se 1899. preselili u Beč da bi školovali svoje trinaestero djece. Tu se Ruža zaposlila u jednom salonu šešira. Bila je obrazovana, a u liceju je učila francuski i engleski. Meštrović ju je upoznao 1903. u Radničkom hrvatskom društvu u Beču. Udala se za Meštrovića protiv volje svoje obitelji. S njim je živjela od 1905. godine, što je za to doba bilo vrlo smiono, a vjenčali su se 29. IV. 1907. S očevim dopuštenjem prešla je na katoličku vjeru. Zapreka njihovoj vezi bili su i njegovi roditelji, koji su očekivali da im sin, kada se osamostali, materijalno pomaže, a zapreku tome vidjeli su u njegovoj ženidbi i zasnivanju obitelji koja će od njega iziskivati znatne izdatke. Ruža je bila vrlo ljubomorna, potogovo što je Meštrović znao skretati s puta vjernosti i ranije i kasnije.



Ivan i Ruža Klein



Ruža, Ivan Meštrović i njegov brat Petar u bečkom ateljeu, 1906. U pozadini skulptura Pjesnik (Fundacija Ivana Meštrovića, Zagreb)



Ružena Kvoščinski, rođ. Zatkova

2.3. Ružena Zatkova Kvoščinski

Ružena je bila kći Vlastimila Zatka i Karle rođ. Havličkove, rođena 15. ožujka 1885. u Brezi u Češkoj. Učila je slikarstvo kod češkog slikara Antonina Slavičeka (1870. - 1910.), a zatim u Münchenu i Parizu. Godine 1910. udala se u Pragu za ruskog carskog diplomata Vasilija Kvoščinskog. Slikala je motive s Jadrana i iz južne Francuske, a neke se slike nalaze u Narodnoj galeriji u Pragu. Glazbeno je bila nadarena i svirala je klavir. Po udaji se preselila s mužem u Rim, gdje je on bio u diplomatskoj službi. U vrijeme Prvog svjetskog rata razvela se od supruga. Ona je Meštrovića privukla u prvom redu fizički. Stoga nije bio sklon »inteligentnim« ženama, nego onima koje su ga fizički privlačile. Duhovnu vezu imao je u tih deset godina tek s Ružom koja je, i inače, uvijek bila vrlo ljubomorna na njegove modele i povremena očijukanja s mladim djevojkama i ženama. On joj je ipak do tada, koliko možemo zaključiti, bio vjeran, ali od tada je bio sklon

povremenim izvanbračnim koracima. Po svemu sudeći, on nije ni pomišljao na fizički dodir s Ruženom Kvoščinski. Ponajprije zato što mu je njegova žena u tomu posve odgovala, a drugo što ne bi mogao prebroditi neugodnost osjećaja da ona ima i s drugim fizički dodir, ma koliko slutio da i nije posve od srca. Usprkos svemu, osjećao je da ga ova žena neodoljivo privlači. Te su emocije, dapače, postale poput nekog pića koje ga je još više poticalo na rad, kao što su to bili i slični osjećaji koji su mu i ranije u neku ruku bili pomagači. Osjećao je da se ovim slučajem njegov unutarnji plamen obogatilo: čak kad se ova žena više ne bi pojavila, ono što se zbilo bilo je plodonosno kao kad se uljanici dolije ulja. On ju je u duhu snimio, njezine su forme ostale utisnute i predočene u njegovoj duhovnoj bilježnici. Daljnje vijesti o Ruženi, neizlječivo bolesnoj u nekom švicarskom sanatoriju, još su pojačale tu njegovu žudnju koja je, kako će sam opisivati u autobiografskom rukopisnom romanu *Vatra i pepeo*, bila koliko fizička toliko u isto vrijeme i transcendentarno-duhovna, gotovo mistična. Njegova razmišljanja o toj vezi, koja nadilazi osjetila i realnosti ovoga svijeta, urodit će nakon rata produhovljenom zamisli *Račićevog mauzoleja* u Cavtatu. Ružena se nakon muževog odlaska u Rusiju preselila u Milano. Uvijek je ludo voljela Meštra. Kad se razboljela, otišla je u sanatorij u Švicarsku, kod Lausanne. Na stanici, u vlaku, slutila je da je i on tu, a bilo je to onda kad je i on na istoj stanici osjećao njezinu blizinu. Meštrović je za njezinu smrt saznao dok je boravio u Pragu. U Pragu je sastavio dugačku tužaljku u slobodnim stihovima o svojoj čežnji i žalosti za Ruženom, u koju je, premda je u životu ljubovao s više žena, zacijelo bio najstrastvenije, ali i najduhovnije zaljubljen.

2. 4. Marija Račić Banac (u autobiografskom romanu: Klara)

Meštrović je bio zaljubljuje naravi, a Ruža veoma ljubomorna, pa je to radalo bračnim trzavicama, prepirkama i svađama, iako je on nju uvijek i poštovao i volio. Dok je Ruža u Rimu tako imala suparnicu u osobi Ružene Kvoščinski Zatkove, u Londonu je tu ulogu, iako nešto drugačije, odigrala gospođa Marija Račić Banac, supruga dubrovačkog poduzetnika i brodovlasnika Bože Banca, poslovnog suradnika kapetana Ive Račića, koju on u svom autobiografskom romanu naziva Klarom. Marija Račić, udana Banac, bila je lijepa mlada žena, visoka i vitka, bujne kose, ponešto snenog pogleda. Meštrović ju je 1915. portretirao u nevelikom sjedećem liku. U tom odnosu, više idealnom, a manje senzualnom, Meštrović gotovo psihološki analizira svoje i njezine ljubavne osjećaje. On, inače, u izjavama i pisanim tekstovima gotovo biblijski patetičan, u ovom se opširnom tekstu prikazuje do



Marija Banac, 1915.

krajnosti otvoren, intiman, čak i samokritičan. Došavši u Francusku, a zatim u Englesku, misao na Ruženu praćenu sa strašću nije mogao nikako ugušiti. Ruža je to zapažala i po neki put ga gledala čak sa samilošću, uvjeravajući samu sebe da on nije kriv nego nešto što je jače od njega. Usprkos svojoj ljubomori, sad ga je počela animirati i upravo vući u društvo ljepših žena, sa željom da se čak za neku zagrije ne bi li zaboravio onu „fatalnu“ ženu. Tu svoju namjeru je čak i jednoj zemljakinji ispovjerala otkrivši joj svoje muke. S ovom je zemljakinjom bila postala prijateljica toliko da ju je Ruža ganula da je rado primala, čak i izazivala udvaranje svoga muža. Meštar nije ni osjetio svu tu strategiju, nego se i sam udvarao ovoj ženi iz istih namjera kao i Ruža, da odstrani svoju stalnu misao o onoj ženi. Dakle, igrali su od početka i on i prijateljica njezina istu igru, ali u vrlo pristojnoj formi dok to nije prestalo biti samo igra. Jedne večeri o staroj godini iza večere je u šali, po nekom engleskom običaju, bilo dopušteno poljubiti svoju susjedu ispod neke zelene grančice. Meštar je to uradio svojoj susjedi gotovo iz komplimenta. Ona mu je, međutim, uzvratila i to jednim vrlo toplim poljupcem koji se opet ponovio pri sljedećem kratkom gašenju svjetla, gdje je bio red na nekom drugom paru i prišaptala mu je: „Dakle, još jednom mimo reda“. Meštar je osjetio da je neko strujanje iz nje prešlo i na njega. Od toga vremena se to ponavljalo kad god im se pružila prilika da su na sami. Osim što je žena bila umiljata, stasita i dopadljiva, činilo se Meštru da će ona biti u neku ruku lijek za njegovu bolest prema onoj ranijoj prijateljici. I on sam i svi ostali su osjetili veliku promjenu na gospođi Klari, tako su je bili nazvali, pa dakako i još više na Ruži. Ona je to podnosila čak s nekim uživanjem, kao da je uspjela njezina strategija.

Gđa Klara je bila neobično visoka žena, ravna i s mnogo gracije i otmjenosti, duge lijepe kestenjaste kose i čedne ljubaznosti u izrazu. Jedino što bi joj katkada pogled bio kao uporan, jer je malo bila kratkovidna. Ona je tu svoju kratkovidnost u šali nazivala svojim svakodnevnim očalima kroz koje ne vidi svijet kakav u istinu jest. Ona se pred svijetom pokazivala kao zadovoljna žena, pa je to među njezinim poznanstvom još više doprinosilo njezinoj otmjenosti, ne samo držanja nego i karaktera. Kad je Meštar osjetio za Klaru simpatije, one su bile, moglo bi se reći, samo estetske, zato ju je i portretirao dva puta. Bila mu je zemljakinja, govorila je njegovim jezikom. Njemu, koji je svoj rodni kraj toliko volio, njezina pojava se činila da je sad došla ispod masline i da miriše po primorskom smilju. Osjetio se u tuđini s njom kao da su bliski rođaci. Osjetio je da i ona ima isti osjećaj prema njemu. Međutim, dolazeći k njoj, počeo je primjećivati da se nešto u njoj promijenilo. Promijenilo se i u njezinim kretnjama i u govoru i izrazu na licu. Žene, kad se kod njih probude simpatije za muškarca, postanu gubljuvije i umiljatije i u neku ruku nestvarnije. Njihove crte tijela i lica postanu življe a ujedno dobiju blaže obline i iz očiju im bljeska neko milje, koje odaje čežnju za milovanjem. Tako jednoga dana primijeti, kad su bili sami kod nje na čaju, kako njezine linije tijela plešu ko neka pratnja uz muziku. Tada je Meštar otkrio sličnost njene linije tijela s onim ranogrčkih figura iz Male Azije. Bila je kao jedan mramorni stup kod koga se sredina tek malo naglašava da je šira; tako su bokovi u tom položaju malo naglašeni, a dugački vrat i na njemu mala glava kao grlić dugačke arhaične kamene vaze. Meštar nije mogao izdržati, kad je pristupila s pićem k stolu, a da lagano ne poprati rukom liniju koja je tekla od torza niz bokove. To je učinio gotovo kao iz običaja kao da je četkicom potegao po platnu. Ona se malo nasmiješila i ujedno stresla, kao da ju je nešto opeklo. On je u sebi čak malo bio zbunjen, jer kod toga nije ništa mislio, nego mu se je ta gesta nesvjesno omakla. Osjetio je da su njezino držanje i njezine geste počeli buditi u njemu strast. Ne onakvu kao ono pred godinu dana s gđom Kvoščinski, ali ipak strast. Kada je jednom navečer pratio Klaru njezinoj kući, našao se sam s njom u njezinoj spavaćoj sobi. Osjetio je požudu prema njoj i htio joj se približiti, ali ona nije htjela s njim imati taj odnos. Sutradan ujutro ju je posjetio za doručkom i ponovno ju je stao ljubiti, ali je ona postupila kao dan ranije, pogotovo radi Ruže koju je voljela. Svoj i ove žene slučaj smatrao je nekom abnormalnosti, koja je to postala zbog nesporazuma ili njegova propusta. Njezinoj sublimiranoj ljubavi, kako je ona zove, da ne upotrijebi riječ strast, ipak je bio korijen spolno privlačenje.

2. 5. Olga

Radeći Račićev mauzolej u Dubrovniku i Cavtatu, Ivan Meštrović je u Dubrovniku upoznao mladu ljekarnicu u Gružu Olgu Kesterčanek. Rođena 19. siječnja 1884. u Austriji, kad ju je Meštrović upoznao, imala je 27, a on 39 godina. Olga je bila jedno od sedmero djece Franje Ksavera Kesterčaneka, osnivača Šumarskog fakulteta. Bila je magistra farmacije i prvo radila u ljekarni kod Kamenitih vrata, a zatim je, s dr. Zdenkom Semelić, bila suvlasnica ljekarne u Gružu, gdje je 1922. srela Meštrovića. Meštrovićeva žena Ruža bila je još 1921. njezina prijateljica ne videći u početku u njoj suparnicu. Međutim, napustivši Ružu, niti se Meštrović od nje službeno rastavio, niti se, ni crkveno ni civilno, oženio Olgom. Taj njegov odnos s Olgom Kesterčanek predstavljao je problem gotovo svim kasnijim Meštrovićevim biografima, pa su oni obično pisali da se razveo od Ruže i oženio Olgom 1923. Takav brak naročito je dovodio u nepriliku crkvene osobe s kojima

je mnogo prijateljevao, pa i katoličko sveučilište na kojem je u Americi predavao. Fra Karlo Jurišić je u članku u »Vjesniku Franjevačke provincije Presv. Otkupitelja« u Dalmaciji pisao da ih je vjenčao o. Petar Grabić, s kojim je u razdoblju između dva rata prijateljevao i vodio učene razgovore u Zagrebu i Splitu. Mate Meštrović je 2002. godine dao na uvid isprave o toj kritičnoj obiteljskoj situaciji: upoznavši Olgu Kesterčanek, suvlasnicu ljekarne u Gružu, a radeći na mauzoleju obitelji Račić u Cavtatu, Meštrović je 1923. počeo s njom živjeti i u toj izvanbračnoj zajednici rođena su djeca Marta u Beču 1924. i Tvrtko u Zagrebu 1925. godine. Budući da u Jugoslaviji nije mogao dobiti razvod braka, iskoristio je mađarske zakone, prema kojima je bila omogućena građanska rastava braka, pa se tako 1925. u Čakovcu civilno razveo od Ruže, ali je djeci određeno tutorstvo. Iste 1925. godine posebnim ukazom kralja Aleksandra postali su mu Marta i Tvrtko zakonita djeca. Nakon rođenja kćeri Marije 1927. Ivan i Olga su se civilno vjenčali u Čakovcu 17. listopada 1928. Ruža Meštrović je boravila u kući u Mletačkoj br. 10, a Meštrovići u susjednoj kući na br. 8. Tek nakon Ružine smrti 10. veljače 1942. odobrio je zagrebački Nadbiskupski stol crkveno vjenčanje Ivana i Olge Meštrović. Olga je bila potpuno drugačiji tip žene od Ruže. Visoka, uspravna djevojka, zdravog mladalačkog izgleda. Meštrović je u njoj vidio više dobru domaćicu i pogodnu majku svoje djece nego suprugu u koju bi mogao biti veoma zaljubljen. Iako intelektualka, nije bila žena izrazito intelektualnog, a pogotovo ne stvaralačkog umjetničkog života, nego u tome prosječno dobro odgojena građanka, realna i konstruktivna u životnim problemima. A vidjeli smo već da je Meštrović žene općenito smatrao podređenim bićima. Možda je to atavizam njegovog seoskog podrijetla, gdje je, u Dalmatinskoj zagori, žena potpuno podložna mužu. Podsjetimo se da je Meštrović bio izrazito malenog rasta, što je često u njemu stvaralo kompleks fizičke inferiornosti, dok je Olga bila visoka žena, pa su oba njihova sina izrasla u visoke momke. Najtočnije je svoju majku i odnos svog oca prema njoj opisala sama njihova kći Marica:

„Jednom mi je napisao: „Budi kao tvoja baka; mudra, šutljiva i strpljiva“. Žena se prema filozofiji moga oca morala potpuno podvrgavati mužu. Smatrao je da su žene inferiorna bića. Jedino što je ženu stavljalo na pijedestal bilo je materinstvo. Nisam nikad s ocem vodila dublje razgovore. Sa sinovima je razgovarao o politici, što je zapravo bila jedina tema, onda se s njima nije imalo o čemu razgovarati. U društvu je pričao anegdote i prepričavao uspomene. Bio je veliki pripovjedač, ali nama nije nikad pričao... On je bio apsolutni gospodar u kući. Majka je to teško podnosila. Bila je magistar farmacije...



Olga Meštrović s Martom i Tvrtkom 1927.

Tek je potkraj života u Americi on počeo sve više ovisiti o njoj, nije više imao prijatelje s kojima bi politizirao, nije više bilo kavane Medulić, gdje se svaki dan sretao s prijateljima... Artistički ambijent bio joj je potpuno stran. Nije imala razumijevanja za boeme, a politika je uopće nije zanimala. Porijeklom je iz vrlo građanske obitelji. Odgojena je gotovo pruski strogo. Njezin ideal odgoja bila je disciplina. Smatrala je da djecu treba odgajati spartanski, da nas otac previše mazi jer, unatoč svemu, on je bio mnogo tolerantriji od nje.⁵

Glavni razlog Meštrovićeve rastave od Ruže i suživota s Olgom bio je u želji da dobije djecu, obitelj, nasljednike. U njegovom je kraju bio običaj da muž bez zamjerke napusti vjenčanu ženu ako je nerotkinja. Postojali su i običaji da se uzme djevojka prije ženidbe, »na probu«, a oženi se tek kad se uvjeri da će dobiti dijete. Ali Ivan Meštrović je bio ujedno i civiliziran i ugledan građanin i kao takav izložen više od drugih općem pogledu i kritici. Usto je bio tradicionalni kršćanin katoličke vjeroispovijedi, pa nije htio, kao što su drugi u takvim prilikama činili, prijeći na grkokatoličku vjeru koja je dopuštala rastavu braka bez posebnih uvjeta. Stoga su Ivan i Olga ubrzo 1924. dobili dijete, ali kćer Martu, čime Meštrović opet nije bio zadovoljan jer nije bila muško dijete. Drugo je, srećom, bilo muško - 1925. se rodio Tvrtko, zatim 1927. Marica i 1930. Mate. Splitski poštari i pučki pisac Ivo Kovačić opisivao je u jednom rukopisnom sastavu svoje viđenje Meštrovića, kojemu je svakodnevno nosio poštu na Meje kad je ovaj boravio u Splitu. On veli da bi Meštrović, predstavljajući prvu ženu, rekao: „Ovo je moja žena!“, a drugu: „Ovo je majka moje djece!“ Olga se vrlo brzo prilično razočarala u ulozi isključivo domaćice i majke, pa je postala ljubomorna na Ružu koja je Meštroviću, po njezinom sudu, više značila od nje, pa je i dalje održavao prijateljske odnose i dao joj kuću u Zagrebu neposredno uz njihovu. Ona se pokušava donekle i suprotstavljati suprugovoj samovolji, ali ipak s vremenom sve više popušta i uživa se u namijenjenu joj ulogu. Olga je nakon četiri porođaja i zauzeta svim obiteljskim brigama brzo izgubila onu mladalačku svježinu i ljepotu kojom je Meštrovića ranije privukla. Prvih je godina njezin lijepi ženski lik prisutan na većem broju aktova; tako i na poznatim skulpturama *Kontemplaciji* (1923.), *Ženi kraj mora* (1925.) i *Psihi* (1927.). Ona je još uvijek lijepa, iako zrelija žena, na marmornom portretu u Galeriji Meštrović iz 1935. Ali zatim i ona osjeća da Meštrovića, i kao čovjeka i kao kipara, privlače druge žene. U američkom Olginom portretu iz 1947., iako nešto idealiziranom, to je ozbiljna, odlučna, visoka mršava žena, brižna majka obitelji i čuvarica kućnog ognjišta. Već u starosti, 1967. godine, kada je kao udovica posjetila Split, upitana da nešto kaže o pokojnom kiparu i o sebi, kazala je pomalo rezignirano: „Pa dosta je rečeno i napisano o momu mužu. Ja nisam interesantna. Uvijek sam bila u drugom planu... Znete... bila sam kao ispod jednog hrasta u ugodnoj sjeni. On je zaista bio pravi hrast, a meni je zbog toga svega bilo dobro i lijepo i željela bih da i dalje ostanem u toj sjeni – sama.“⁶

Neobična energija i odlučnost Olge Meštrović doći će do punog izražaja 1941. kada će poduzimati sve moguće da spasi supruga iz ustaškog zatvora. Posljednjih godina Meštrovićeve života u South Bendu Olga, iako već u godinama, obavljala je njegovu prijevasku, vozila ga na rad, ali je 1961. slomila kost u kuku i morala se podvrgnuti ne-

5 Isto, str. 450.

6 Isto.

koliko operacija, pa je Meštrović u 78. godini života morao sam obavljati i te dužnosti, kuhati kavu i pozivati taksi da ga vozi na posao. Poslije Meštrovićeve smrti prihvatila se posla da načini popis njegovih radova nastalih nakon odlaska iz domovine, u američkom domu i u raznim javnim i privatnim posjedima. Nakon posjeta Splitu i Dubrovniku u proljeće 1967. obišla je palaču-galeriju u Splitu, u kojoj im nije bilo suđeno da duže borave; također mauzolej u Cavtatu, gdje je i upoznala Meštrovića i vratila se u Ameriku ispunjena ugodnim dojmovima i sjetnim uspomnama, kako je i pisala Galeriji u Splitu. Sljedeće 1968. godine opet je posjetila Split, ali je bila razočarana da Kaštelet s ciklusom drvenih reljefa nije bio pristupačan javnosti. U posljednjem razdoblju života, naročito nakon Meštrovićeve smrti, Olga je posebnu utjehu našla u vjeri, oslanjajući se osobito na svećenike na katoličkom sveučilištu Notre Dame.

3. Secesija i Meštrović

Secesija je u hrvatskom kiparstvu dosegla vrhunac tek s Ivanom Meštrovićem. Na temelju različitih iskustava – pod utjecajem bečke secesije, Rodinove umjetnosti, na mitološkom sadržaju i na konceptu kršćanske ideologije - stvorio je vlastiti oblik secesije, bez koje je daljnji razvoj hrvatskog kiparstva nezamisliv. On je poseban zato što je snažno obilježio razdoblje između 19. i 20. stoljeća. Tri od ukupno četiri stilske faze plodnog stvaralaštva Ivana Meštrovića pokazuju kako se vodio utjecajima europske moderne. Prihvaćao je sve neobično što je secesija nudila i ujedinjavao je različite izvore na sebi svojstven način. Njegova prva stvaralačka faza počinje za vrijeme studija u Beču 1900. - 1904. Zanimljivo je da Meštrović u toj prvoj fazi nije pod utjecajem tadašnje bečke, dekorativne secesijske skulpture, nego je pod utjecajem francuskog kipara Augustea Rodina (1840. - 1917.) kojeg je upoznao u Beču. Već *Autoportret* (1902.), *Posljednji poljubac* (1903.) i *Na grobu* (1903.) primjeri su Rodinova utjecaja u kojima je izražen intimni doživljaj objekta. Još bliži rodenovskom impresionizmu su *Laokon* (1904.) i *Timor Dei* (1904.), koji su posve ispunjeni unutarnjom tenzijom i snažnom pokrenutošću volumena s igrom svjetla i sjene. U toj prvoj, rodenovskoj fazi (1900. - 1907.) Meštrović uglavnom modelira portrete i ženske aktove. Izniman je *Zdenac života* (1905.), u kojem je prvi put ostvario monumentalno djelo. Godinu dana kasnije stvorio je *Izvor života* (1906.). U drugom stvaralačkom razdoblju (1908. - 1912.) Meštrović niže uspjehe, sve više izlaže na međunarodnim izložbama, postao je redovitim članom Udruženja likovnih umjetnika Austrije - *Secesija*. Godine 1908. započinje rad na novom *Kosovskom ciklusu* koji je usko vezan za događaje u domovini. Meštrović postaje tada središnja figura novoosnovanog Društva *Medulić* (1906.), zadaća kojeg je bila suprotstavljanje politici i ciljevima Austro-Ugarske Monarhije. Tako Meštrović stvara *Kosovski ciklus* (1908. - 1910.), odnosno *Vidovdanski hram* (spomen na Kosovsku bitku 1389. između Srba i Turaka), nadahnuće nalazi u egipatskim i mezopotamskim spomenicima. Tim je ciklusom Meštrović potvrdio svoju regionalnu pripadnost, ali i visoke domete svojeg stvaralaštva, koje premašuje nacionalne okvire. Velike promjene u Meštrovićevu stvaralaštvu dogodile su se uoči Prvog svjetskog rata između 1912. i 1917. godine. Tada nastaju asketske gotički stilizirane statue, portreti, reljefi u kamenu, drvu i bronci religijskog karaktera, gdje u kompoziciji, plošnosti i oblikovanju zadržava stilske tendencije bečke secesije.

Linearna ritmička stilizacija stalno prati gotovo sva Meštrovićeva religijska djela iz znatno kasnijih razdoblja: *Navještenje*, *Krist i Samarićanka* 1927., *Grobnica obitelji Meštrović* 1930. - 1938.

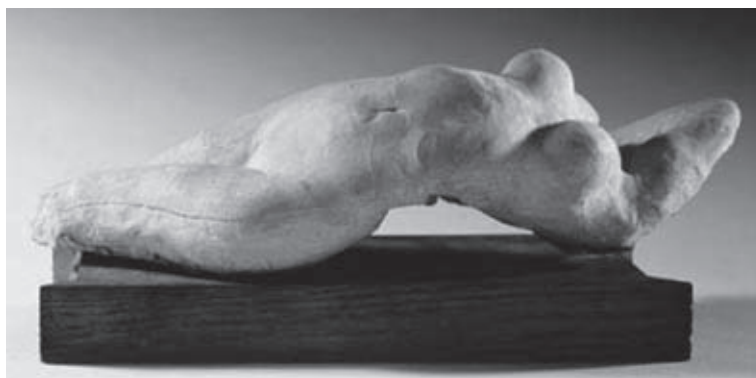
4. Žena u djelima Ivana Meštrovića

Prema Meštroviću, misterij ljubavi odgonetka je misterija smrti i uvjet vjerovanja u vječnost. Stoga su mu čovjekova djela na zemlji, pa i umjetnost, "otisci besmrtnog bića". Uz herojsko-nacionalni i intimistički ciklus, religijski ciklus zauzima središnje mjesto u Meštrovićevu stvaralaštvu (sakralni objekti, skulpture u mramoru, bronci i drvu), u kombinaciji arhajskoga, "gotizirajućega", secesionističkog i ekspresionističkog stila.



Sl. 1.: Ivan Meštrović, Ženski akt (Žrtva nevinosti), 1903/1904., gips, 40 x 125 x 58 cm, Gliptoteka HAZU, Zagreb

Žrtvu nevinosti možemo svrstati u skupinu golih ženskih aktova. Odmah nakon ova slijedi sljedeći ženski akt *Strast* (sl. 3. i 4.). Ovom skulpturom Meštrović je obradio naturalistički jednu veoma osjetljivu temu ženske nagosti. Moje mišljenje je da je Rodin utjecao na Meštrovićev naturalizam, ponajprije na prikazivanje ženskog akta. Upravo način kako se ova gola žena izdiže iz kamena i osjetljiva obrada kamena podsjećaju na Rodina. Dovoljno je samo pogledati brojne Rodinove crteže s istom ili sličnom erotičnom tematikom, podsjetit će nas na njegovu opsjednutost ženskim tijelom. S ovim prikazom gotovo pretjerano istegnutim tijelom i prekriženim nogama Meštrovićev *Ženski akt* nalikuje na Rodinov *Adelin torzo* (sl. 2).



Sl. 2.: Auguste Rodin, Adelin torzo, 1878. (?), terracotta, Musée Rodin, Paris und Meudon



Sl. 3.: Ivan Meštrović, Čežnja i strast, 1987., bronca, Gliptoteka HAZU, Zagreb

Skulptura je erotična i veoma zatvorene forme. Gola žena koja se skupila cijelim svojim tijelom izrasta iz podloge na kojoj leži. Žensko tijelo i podloga zajedno sačinjavaju jedinstvo. Ženina kosa i podloga ujedinjeni su u dinamičnu masu stvarajući tako mnogo manjih svijetlo-tamnih dijelova. Čini se kao da žensko tijelo izrasta iz ove mase i time se čini kao da je desna strana nedovršena. Moglo bi se reći da je ovaj neobrađeni dio postament za ovu figuru. Leđa su nježno oblikovana. Valja naglasiti još jednu značajku Klimtovih djela, koja se vidi i kod Meštrovića. Naime, često prikazujući muške protagoniste okrenute leđima, slikar zapravo problematizira njihov identitet. Kiparske kompozicije

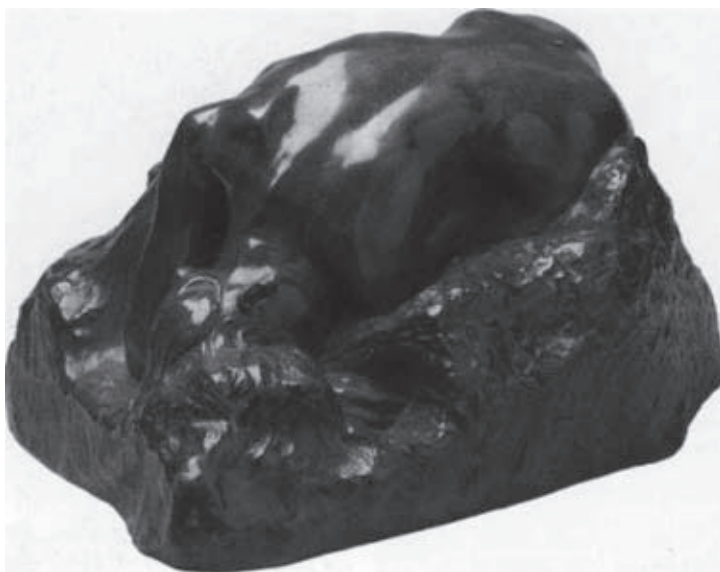
na kojima leđa imaju apsolutni primat nisu strane ni Meštrovićevoj umjetničkoj praksi. To nam potvrđuje skulptura *Strast*⁷ kao i *Ostavljena* (sl. 9.). Načelo nedovršenosti (non-finito) najprije pronalazimo kod Michelangela, koji je u 19. stoljeću preuzeo Rodin, a onda početkom 20. stoljeća i Meštrović. Najvjerojatnije je Meštroviću Rodinova *Danaida* (sl. 5.) poslužila kao uzor za izradu ovog djela. Rodin je završio svoju *Danaidu* 1885., otprilike dvadeset godina ranije nego što je Meštrović završio svoju *Čežnju za strašću*. Rodin je izradio svoju *Danaidu* zajedno s *Vratima pakla*, ali ona nikada nije uklopljena u tu skupinu. 1989. godine Rodin je isklesao *Danaidu* u mramoru za nekog velikog sakupljača umjetnina, a poslije ju je radio i u bronci. Za razliku od Rodina, Meštrović je modelirao svoju *Strast* samo u gipsu.



Sl. 4.: Ivan Meštrović, *Strast* (Čežnja; Čežnja za strašću), 1987., bronca, Gliptoteka HAZU, Zagreb

Meštrović je većinom radio u gipsu, a razlog za to bi mogla biti financijska sredstva. U tehničkom smislu Meštrović je možda bio bolji kipar, jer je sam svoje skulpture klesao izravno iz mramora, dok je to Rodin često prepuštao drugima. Obje skulpture su otprilike istih dimenzija. Oba kipara posvetila su veliku pozornost klesanju golog ženskog tijela, prije svega njenim nježnim leđima. Razlika između ove dvije skulpture je u načinu na koji se ona svojim tijelom okreće promatraču. Rodinova *Danaida* okreće promatraču leđa i pušta svoju dugu kosu pred njega, dok je Meštrovićeva *Strast* okrenuta promatraču svojim savijenim tijelom i licem koje gleda koljena.

7 Dalibor Prančević, „Suprotstavljanja i imperativi Ivana Meštrovića. Fragmentaran pogled na kiparstvo prve polovice dvadesetog stoljeća u Hrvatskoj“ u: Milan Pelc, *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898. - 1975.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., str. 120.



Sl. 5.: Auguste Rodina, Danaida, 1889., bronca, 32 x 61 x 43 cm,
Nacionalni Muzej Liverpool, Walker Art Gallery



Sl. 6.: Ivan Meštrović, Zdenac života (detalj), 1910., bronca, 110 x 182 cm,
Zagreb, Trg maršala Tita

Pri opisu djela teško je reći radi li se ovdje o arhitektonsko-skulptorskom djelu ili o reljefu. Jer *Zdenac života* pokazuje malo arhitektonskih elemenata. Prije svega, djelo daje osjećaj da se radi o punoj skulpturi, jer se može obići sa svih strana i istodobno i dodirnuti. U sredini se nalazi otvor koji je napunjen vodom, što nas navodi na to da ovo djelo promatramo kao reljef. Iz srca ovog djela izrastaju figure koje ga, međusobno isprepletene, okružuju kao okvir ili kao štiti. Grabovac govori o ovome djelu kao o insceniranom umjetničkom djelu (*inszeniertes Gesamtkunstwerk*).⁸ S druge strane, Ivančević smatra ovo djelo skulpturom. On ovu skulpturu vidi kao brončano tijelo, koje je izraženo kao antropomorfni reljef, tako da ona prekriva zdjelu s vodom.⁹ Slažem se s mišljenjem Jelene Grabovac, jer je ovo djelo postavljeno u kružni arhitektonski prostor, a i samo djelo je kružno i središte je prostora u kojem se nalazi. Oko *Zdenca života* su stepenice na kojima se skupljaju promatrači, stoga sve oko njega djeluje kao jedan amfiteatar. Kao što je Michelangelo bio tipičan okrugli plastičar, koji skulpturu vidi kao izoliranu cjelinu, tako je i Meštrović uradio svoj *Zdenac života*, tako da se vidi sa svih strana. Ona je i arhitektura i cjelina za sebe. Prava se plastika ne može potpuno osjetiti i u njoj se ne može uživati ako se ne može vidjeti sa svih strana i tek svi njezini profili daju njezinu kako plastičnu, tako i sadržajnu cjelinu. Cjelokupna skulptura ima simbolično značenje. Voda simbolizira život. Na *Zdencu* su oko vode okupljena djeca, ljubavni parovi i stari.¹⁰

Meštrović je postavio svoj *Zdenac života* na okrugli postament i na njemu niz klečećih figura koje su oko zdenca. Sve figure su gole i kleče u paru, osim jedne muške figure koja je malo viša od ostalih i gleda u vodu u zdencu. Meštrović je napravio četiri klečeća para za svoj zdenac i svaki par sastoji se od jedne ženske i jedne muške figure. Prvi par je u trenutku pred poljubac. Goli čovjek sjedi postrance i okreće se na desnu stranu prema goloj ženi koju želi poljubiti i koju je zagrlio desnom rukom. I žena sjedi postrance i naginje se prema čovjeku na desno. Njihova lica su prikazana u profilu. Ove dvije figure okrenute jedna prema drugoj čine zatvorenu scenu punu strasti. Njihova golotinja je poveznica s ostalim scenama. U prednjem planu vidimo mišićavo muško tijelo na kojemu je naglašen svaki mišić, svaka žila i glatko modelirana površina i vidimo snažnu igru svjetla i sjene. Kod žene primjećujemo naglašenu bujnu i „divlju“ kosu.

Kod drugog para uočavamo tugu. To vidimo po njihovim pognutim glavama koje su oni obuhvatili objema rukama. Klečeći čovjek skriva svoje lice rukama i oslanja se na rame žene koja ga tješi. Žena ima gotovo slično držanje tijela kao muškarac iz prijašnje scene, a muškarac iz ove scene slično držanje tijela kao žena iz prijašnje scene. Žena sjedi i okreće se na desnu stranu prema muškarcu koji je gol. Za razliku od prijašnje scene, gdje se muškarac okreće na desno, ovdje se žena okreće na lijevo.

8 Grabovac Jelena, *Ivan Meštrović und Wien. Entstehung der modernen Skulptur*, Diplomarbeit, Universität Wien, 2010., str. 62.

9 Ivančević Radovan, *Kružna forma u opusu Ivana Meštrovića*, *Život umjetnosti*, 43/ 44, 1988, str. 48.

10 Isto, str. 49.



S desne strane ovog para nalazi se, može se reći, najpoznatiji dio ovog djela, a to je Poljubac. Prikazane su dvije figure u strasnom poljupcu, ali muškarac je ne ljubi u usta nego na desni obraz, dok se lijevom rukom naginje na izvor. Čini se kao da se ona želi napiti vode. Njena glava je pognuta i izgleda umorno i tužno dok je njen muškarac ljubi. Ona pije ljubav s Izvora života. Što se tiče obrade ove skupine, oni čine kompoziciju trokuta. Njihova leđa su obrađena impresionistički samo kako bi se stvorila iluzija pokreta i muskulature tijela. Time se stvara igra svjetlosti i sjene na glatkoj brončanoj površini. Muskulatura leđa budi sjećanje na Michelangelovu obradu leđa kao na primjeru studije muških leđa za *Bitku kod Cascine*, gdje je sve gotovo pretjerano naturalistički prikazano.



Sl. 7: Michelangelo, Muški akt, 1504. - 1506., studija za Bitku kod Cascine

Desno od ovog para je par koji je zagrljen i čija su tijela potpuno isprepletana. Žena je zagrlila muškarca, a on kao da je želi poljubiti. Posljednja figura koja je osamljena je muškarac s bradom. On kleči, gleda preko ruba zdenca u vodu, kao da želi uhvatiti svoj odraz u vodi.



Sl. 8: Ivan Meštrović, *Bijedna Mara*, 1905., gips, 96 x 80 cm, Umjetnička galerija, Split

Na reljefu *Bijedna Mara* vidimo ženu koja kleči sa raširenim nogama dok iza njenih leđa proviruje muško lice. *Bijedna Mara* pokazuje sličnost sa ženskim figurama na *Izvoru života*. Godina nastanka oba djela je ista. Na *Izvoru života* površina je potpuno iskorisćena i figure su usko zajedno povezane i međusobno isprepletene. Reljef je dobio ime po djelu „*Bijedna Mara*“ Luke Botića¹¹, koje priča priču u šest pjevanja o seoskom životu u Dalmaciji iz 16. stoljeća. U djelu se radi o nesretnoj ljubavi između Turčina i kršćanke Mare.



Sl. 9: Ivan Meštrović, *Ostavljena*, 1907., mramor, 75 x 60 cm, privatna zbirka obitelji Savoia, Rim

11 Luka Botić (1830. –1863.) bio je hrvatski književnik i političar. Velik uspjeh postigla je njegova pripovijest u stihu *Pobratimstvo*, a njegovo glavno djelo spjev *Bijedna Mara* bilo je vrlo popularno među suvremenicima.

Meštrović je isklesao ženu koja čuči i koja je povezana s blokom kamena. Njena samoća predstavljena je golim tijelom i savijanjem gornjeg dijela tijela koje se okreće unazad. Glava i pogled su okrenuti u desnu stranu. Površina mramora je glatko obrađena i ispolirana tako da podsjeća na ženinu kožu. Na skulpturi dominiraju volumen, mekoća i pokrenutost. Ovakvim pognutim držanjem glave skulptura podsjeća na ostale ženske skulpture kao, na primjer, *Portret Ruže Klein*.

4. ZAKLJUČAK

Žene u Meštrovićevim djelima je jedna od njegovih tema u kojoj iznosi svoj odnos prema ženi kao univerzalnom biću, prema kojoj je gajio klasičan kršćanski odnos u kojem je vidio etičke i estetske vrijednosti ispred njenih intelektualnih vrijednosti. Njegov pristup ženama je bio erotičan, što se, naime, može prepoznati u njegovim aktovima. Njegove skulpture obilježava zatvorenost ali i pokrenutost forme. Česta je povezanost figure i njegove osnove. Prije svega su to gipke heroizirane, ženske figure.

Njegovi kipovi žene izražavaju osjećaj bliskosti koji se vidi na *Zdencu života*, kao i maksimalno približavanje muškarca ženi. U djelu *Ženski akt* prikazuje ženu koja promatra lice svog dragog i prati njegovo uzbuđenje, a u ekstremnim položajima akta želi prikazati zamršene, neizrecive ljubavne koreografije koje omogućuju da se jedno drugom približe. U djelu *Strast* pokazuje čežnju za ugodom i isticanje ženske energije kao i erotsku ljupkost. Sve figure su ispunjene ljubavlju.

Mramorom se koristi kako bi prikazao nježnost i glatkoću kože. Aktovi u kojima je žena malih grudi, koža tamnija, tijelo krupno, struk širok pokazuju temperamentnu i žučljivu ćud punu snage. Nježna tijela uska struka, zaobljenih bedara, širokih bokova, tijela koja su tanka i obla personifikacija je umjetnosti. Umjetnika nisu privlačile žene niskog rasta, krupna tijela i blijede kože.

5. ZUSAMMENFASSUNG

Ivan Meštrović war der bekannteste kroatische Bildhauer und Architekt des 20. Jahrhunderts. Er ist am 15. August 1883 in einem kleinen Dorf Vrpolje in Slawonien, Kroatien, geboren, aber seine Kindheit verbrachte er in Otavice, in der Nähe von Drniš im dalmatinischen Hinterland. Er ist vor allem als Bildhauer und Architekt berühmt, während seine literarischen Werke und Malereien weniger bekannt sind. Meštrović wurde sehr stark von großen künstlerischen Persönlichkeiten wie Rodin, Klimt oder Michelangelo beeinflusst, aber er war einer der wenigen modernen Künstler am Anfang des 20. Jahrhunderts in Wien, der im Stande war, einen persönlichen authentischen Stil zu entwickeln und auch andere zeitgenössische wie auch spätere Generationen von Bildhauern zu beeinflussen. Er war ein Naturtalent, der sich weiter in Wien entwickelte. In seinem Leben spielten die Frauen eine große Rolle. Besonders wichtig in seinem Leben waren fünf Frauen: Olimpija, Ruža, Ružena, Marija und Olga. Sein Verhältnis zu den Frauen kann man auf seinen Werken auslesen. Seine Skulpturen sind geschlossen und beweglich. Vor allem sind diese Skulpturen heroisch dargestellte Frauen, die sehr oft mit ihrem Postament verbunden sind. Mein Ziel ist, in Meštrovićs Skulpturen den Einfluss der Frauen, die in seinem Leben eine großen Rolle hatten, zu finden.

6. IZVOR ILUSTRACIJA:

1. Prikaz Ivana Meštrovića: http://www.google.at/search?site=imghp&tbm=isch&source=hp&biw=1366&bih=673&q=ivan+mestrovic&oq=ivan+mestr&gs_l=img.3.0.0j0i24l2.4523.6687.0.8133.10.7.0.3.3.0.111.677.4j3.7.0...0.0...1ac.1.12.img.FhW_GrhsRGk, (30. 04. 2013.)
2. Meštrovićev prikaz njegovog učitelja Augusta Rodina, 1914.: http://www.port.hr/pls/me/media.print_media_popup?i_area_id=24&i_object_id=173875&i_is_picture=4&i_topic_id=21&i_is_video=15&i_org_id=&i_media_id=4069822, (28. 04. 2013.)
3. Galerija Ivana Meštrovića u Zagrebu 1934. - 1937.: KEČKEMET, Duško, Život Ivana Meštrovića II, Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 52.
4. Prikaz Ivana i Ruža Klein: <http://www.jutarnji.hr/tajni-ljubavni-zivot-gospode-mestrovic/1066997/>, (02. 05. 2013.)
5. Ruža, Ivan Meštrović i njegov brat Petar u bečkom atelieru, 1906. U pozadini skulptura Pjesnik (Fundacija Ivana Meštrovića, Zagreb): KRAŠEVAC, Irena, Ivan Meštrović rano razdoblje - Prilog istraživanju kiparevog školovanja u Beču, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 23/1999., str. 182.
6. Prikaz Ružene Kvoščinski, rođ. Zatkova: KEČKEMET, Duško, Život Ivana Meštrovića I, Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 319.
7. Prikaz Marije Banac, 1915.: NIKŠA RASPOPOVIĆ, „Povijest zaklade pomorsko-trgovačke akademije „Ivo Račić“ Dubrovnik 1919. - 1992.“ http://www.povijest-zaklade-ivo-racic.com/data/themes/default/slike/pdf_desno/zaklada_kompletirano.pdf, (02. 05. 2013.)
8. Prikaz Olge Meštrović s Martom i Tvrtkom 1927.: KEČKEMET, Duško, Život Ivana Meštrovića I, Školska knjiga, Zagreb, 2009., str. 474.
9. Ivan Meštrović, Ženski akt (Žrtva nevinosti), 1903/1904., gips, 40 x 125 x 58 cm, Gliphoteka HAZU, Zagreb: KRAŠEVAC, Irena, Ivan Meštrović i secesija. Beč - München - Prag 1900. - 1910, Zagreb, 2002, str. 45.
10. Auguste Rodin, Adelin torzo, 1878. (?), terracotta, Musée Rodin, Paris und Meudon: http://www.google.at/search?site=imghp&tbm=isch&source=hp&biw=1366&bih=673&q=torso+von+adele+rodin&oq=torso+von+adele+rodin&gs_l=img.3...1806.21342.0.21658.46.16.9.21.14.0.139.1922.0j16.16.0...0.0...1ac.1.12.img.zCdBdM6c7ek#imgrc=W5FLqS3FHeMhHM%3A%3BZoi4w3ry3lB76M%3Bhttp%253A%252F%252Fwww.artknowledgenews.com%252Ffiles2007%252FTorso_of_Adele.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fomssstar.blogspot.com%252F2010%252F11%252Fart-knowledge-news-keeping-you-in-touch_22.html%3B585%3B445, (28. 04. 2013.)
11. Ivan Meštrović, Čežnja i strast, 1987., bronca, Gliphoteka HAZU, Zagreb: ANA ADAMEC, „Arhaična komponenta u kiparstvu Ivana Meštrovića“, <http://www.ipu.hr/uploads/documents/1517.pdf>, (28. 04. 2013.)
12. Auguste Rodin, Danaida, 1889., bronca, 32 x 61 x 43 cm, Nacionalni Muzej Liverpool, Walker Art Galery: http://www.google.at/search?q=rodin+danaida&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=xzCGUayjKuPX4AS1poHABA&ved=0CAcQ_AUoAQ&biw=1366&bih=673#imgrc=ECqL0aFBNtENaM%3A%3BILstlH-cYSMSkM%3Bhttp%253A%252F%252Fs1.artquid.fr%252Fart%252F0%252F22%252F5821.1938669278.0.o356756812.jpg%3Bhttp%253A%252F%252Fde.artquid.com%252Fartwork%252F5821%252F2826%252Fdie-danaida-rodin.html%3B1400%3B929, (29. 04. 2013.)

- 13., 14., 15., 16., 17., Ivan Meštrović, Zdenac života (detalj), 1910., bronca, 110 x 182 cm, Zagreb, Trg maršala Tita: Vlastite fotografije, Veljača 2013.
18. Michelangelo, Muški akt, 1504. - 1506., studija za Bitku kod Cascine: <http://work.popperschule.at/projekte/wahrnehmung/daten/index.php?id=151>, (25. 04. 2013.)
19. Ivan Meštrović, Bijedna Mara, 1905., gips, 96 x 80 cm, Umjetnička galerija, Split: KRAŠEVAC, Irena, Ivan Meštrović i secesija. Beč - München – Prag 1900. – 1910., Zagreb, 2002, str. 142.
20. Ivan Meštrović, Ostavljena, 1907., mramor, 75 x 60 cm, privatna zbirka obitelji Savoia, Rim: <http://hammerseurope2012.blogspot.com/2012/09/split-gallery-of-fine-art.html>, (28. 04. 2013.)

7. LITERATURA

1. Čerina, Ljiljana, *Meštrović i „Meštrović“*. Izvorno, originalno, legalno, nelegalno i kopirano djelo Ivana Meštrovića, Iz: Informatica Muzeologica, 36 (1 - 2), 2005, str. 58. – 79., URL:http://www.mdc.hr/UserFiles/File/IM_36_web.pdf
2. Grabovac, Jelena, *Ivan Meštrović und Wien. Entstehung der modernen Skulptur*, Diplomarbeit, Universität Wien, 2010.
3. Ivančević, Radovan, *Kružna forma u opusu Ivana Meštrovića*, Život umjetnosti, 43/44, 1988, str. 47. – 75.
4. Kečkemet, Duško, *Život Ivana Meštrovića I*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.a.
5. Kečkemet, Duško, *Život Ivana Meštrovića II*, Školska knjiga, Zagreb, 2009.b.
6. Kraševac, Irena, *Ivan Meštrović i secesija. Beč - München – Prag 1900. – 1910*, Zagreb, 2002.
7. Meštrović, Maria, *Život i djelo Ivana Meštrovića*, Matica hrvatska, Zagreb, 2011.
8. Pelc, Milan, *Moderna umjetnost u Hrvatskoj 1898. – 1975.*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., str. 114. -157.

Mato NEDIĆ

Dnevnik odrastanja

Julijana Matanović, *Samo majka i kći*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2012.

Biti majka! U današnjemu vremenu, kada su druge „vrijednosti“ izašle u prvi plan, mladim ženama to možda i ne zvuči tako primamljivo. Prvo bi, moguće je, željele ostvariti uspješnu karijeru, pronaći svoj životni put, htjele bi iskoristiti one užitke koje život mladim, dobro situiranim ljudima pruža pa onda, kada ono dođe na red, prihvatiti majčinstvo. No, baš onda kada nešto jako želimo, to ne uspijevamo dobiti zato što smo prethodno propustili nebrojeno mnogo prilika da dobijemo ono za čime sada žudimo. Otprilike takav je životni put prešla i autorica knjige *Samo majka i kći*. No, sada kada je majka (ali i sveučilišna profesorica i uspješna književnica), Julijana je Matanović shvatila koliki je blagoslov biti majkom (nikako ne znači da i ranije majkom nije željela biti) te je u svojoj kćeri Magdaleni pronašla ono životno blago koje je nemjerljivo, koje je neusporedivo bilo s čim. Kako Julijana Matanović rado u svojim knjigama tematizira vlastitu autobiografiju te njezine elemente razastire pred očima zainteresiranih čitatelja, ni u ovoj se knjizi nije odmaknula od takvog pristupa, vjerujem, na zadovoljstvo čitatelja, osobito čitateljica.

Autorica je knjigu nasloвила veoma jednostavno, međutim u toj se jednostavnosti skriva i dubina onoga odnosa koji je iskonski za svakoga čovjeka, a to je odnos između roditelja i njegova djeteta. Ima li išta važnije u čovjekovu životu nego biti nekome roditelj i biti nečije dijete? Postoji li važnija zadaća čovjekova života nego odgojiti nekoga, učiniti ga čovjekom? Žena, koja je u životu iskusila i uspone i padove te zna što je život, svjesno s drugima želi podijeliti svoja iskustva, zato o svojem iskustvu majčinstva i o iskustvu odgajanja mladoga ljudskog bića piše knjigu. Mogla je Julijana Matanović napisati priručnik *Kako biti dobra majka* ili *Kako kao samohrana majka odgojiti svoje dijete* ili ga nasloviti i nekako drugačije. No, bi li tada bila dosljedna sebi? Autorica se odlučila za drugačiju koncepciju. Progovorila je jednostavnim jezikom (budući da je ona jednostavna žena), ali je svoj iskaz uobličila kao zapis i kao promišljanje, kao sjećanje i kao priču. Time je stvorila umjetničku tvorevinu, koja u sebi sadrži daleko više od pukih preporuka vezanih uz temu majčinstva.

Osnovno polazište za svaki zapis/priču jest rečenica kojom je mala Magdalena u dobi od svoje treće do sedme godine iznenadila svoju majku. Taj zapis, zabilježen u dnevniku koji donosi sliku majčina i kćerina odnosa, ali prije svega zabilježen u majčinome srcu, izazvao je asocijacije i sjećanja, pozvao je misli na površinu, zametnuo je promišljanja i stvorio je priču. Tako autorica u ovoj knjizi ne progovara samo o svojem odnosu spram kćeri, nego i o vlastitome djetinjstvu, o svojem odrastanju i školovanju, o knjigama koje voli i o onima koje voli njezina kći, o društvu u kojemu obje žive itd. Pričanje priče je lagano i kružno; ona se širi u vidu vodenih krugova te nestaje u svijesti čitatelja pozivajući ga na razmišljanje.

Izraz kojim se Julijana Matanović služi u svojim prozama uglavnom podrazumijeva diskurzivnost, odnosno to je izraz pogodan za iznošenje intrigantne autobiografije (a svaka je autobiografija donekle intrigantna zato što njezino iznošenje pred javnost znači razotkrivanje vlastite intime). Služeći se takvim izrazom, autorica postaje veoma bliska čitatelju (u tome je Matanovićeva vrlo uspješna te zahvaljujući skoro opipljivoj bliskosti s čitateljem – kao da on sjedi s njome i neobvezno razgovara – ona, između ostaloga, može zahvaliti svoju popularnost i dobru prihvaćenost svojih djela) tako da se čitatelj rado uvlači u priču, postaje dijelom nje, budući da u priči pronalazi one elemente koji su mu poznati, koji su dijelom ne samo autoričine, nego i njegove autobiografije. Dijeleći ljudima svoje snove i svoje dvojbe, sjećanja i nade, Julijana Matanović s njima ujedno dijeli književni tekst, uvodi ih u središte svoje pripovjedačke umjetnosti, a to je tekst, te uz pomoći moći kazivanja (a tu moć u velikoj mjeri posjeduje) zaokuplja pozornost čitatelja i u njima budi emocije.

Knjigom zapisa *Samo majka i kći* Julijana Matanović nastavlja tematiziranje onih općeživotnih tema koje su prihvatljive svim ljudima zato što su dijelom njih samih. Iskrenost s kojom pristupa opisivanju života kakav uistinu jest, ne onoga izmašanog, izmišljenog, već onoga proživljenog, jamči joj čitanost i uspjeh. Umjetnička nadgradnja i kod Julijane Matanović, kao i kod svih nas, pitanje je dara, ali život je uistinu onaj kojega možemo nazvati najboljim piscem, najsnažnijim kreatorom. Kada život ispriča priču, Julijana Matanović je zapiše. Tako nastaju knjige koje su zapravo život.

Nerzuk ĆURAK

Od Europske Unije do jedne Europe – europski san jednog Hercegovca

Uz knjigu Mile Lasića: *Evropska Unija. Nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi*, Sarajevo Publishing, 2009.

Mile Lasić ovom opsežnom i vrijednom knjigom svjedoči sebe i svjedočeći sebe svjedoči Europsku Uniju. Ovom presmionom tvrdnjom želim podcrtati da je smisao Europske Unije kao latentne nadvladavajuće trajektorije i razumne međunacionalne kohabitacije visoke integracijske razine - tolerancija i socijalna osjetljivost. Ako je EU projekt pred kojim jest epoha trajanja, profit ne može biti određujući činitelj njenoga povijesnog širenja na cjelinu europskog kontinenta, *free market* i neobuzdani neoliberalizam, taj trijumfalni izdajnik liberalizma kao ideje slobode, ne mogu biti markeri jednoga novog doba u kojemu EU hoće biti geopolitička replika Kantovske ideje republikanskog mira. A oni koji znaju autora ove knjige, ili koji su čitali i čitaju njegove tekstove, uglavnom objavljivanu u progresivnijim listovima i portalima postjugoslavenske medijske galaksije, znaju da Mile Lasić jest tolerancija koja s ponosom stanuje na lijevoj strani naše zajedničke povijesti. Ako ste zaboravili obazrivost, ako ste se navikli na izdajnički logos dejtonske države i društva pa ne primjećujete da je tik uz Vas netko Drugi, da ima Drugi, da on jest i da ne može nestati iz Vaše društvenosti, ako ste ostali bez milosti, ako Vam je gušt na pravdi Boga izvrijeđati Drugoga, poništiti ga, pogaziti kao čistu suvišnost, onda, ako za takve još ima nade, Mile Lasić je obvezna lektira. Kao malo kod koga, recimo ovom prilikom, da je takvo pisanje zaštitni znak neumornog Čede Kisića ili Ozrena Kebe kod srednje generacije, pažljiva kritika, miteleuropski etikecijsko-komunikacijski diskurs, elegantno neslaganje... to su prepoznatljiviji kodovi Lasićeve duhovne agende. E, sad, netko to može, u svojoj uskosti, smatrati sebičnom identifikacijom, ali Lasić upravo hoće Europu koja može, kao i on, otputovati u svoju mogućnost. U sebstvo koje je sposobno prekoračiti svoju nasilnu povijest, prijeći granice nacionalnog poimanja povijesti, zaustaviti nagovještaje *mračnog novog vijeka*; Lasić hoće sebstvo Europe koje u svoj logos može uključiti i zapadni Balkan, a to znači i bosansku i hercegovačku i humsku zemlju; hoće ovaj vrsni politolog Europu bez strategijskih nedoumica. Ali, kao

odgovoran znanstvenik, on zna da između *ideje i djela pada sjena*, pa se odlučio ispitati porijeklo jedne veličanstvene ideje, ideje koja, možda, i nije s ovoga svijeta, jer ako se EU konstituira kao zbiljski zavičaj sviju nas, to više nije ideja ovoga svijeta nego divna realizacija neke više svrhe.

Lasićeva knjiga je znanstveno-personalna potraga za svetim Gralom koji se svijetu objavljuje kao Europska Unija od Lisabona do Kijeva a možda i dalje, kako horizontalno, tako i vertikalno. Samo da nije Balkana, ili, budimo još precizniji u određivanju toposa izgubljenih mogućnosti, samo da nije nas koji niti znamo što hoćemo, niti što nećemo. Mi smo vremenska rupa koja usisava ono što valja i izbacuje one što ne valjaju da vladaju svijetom koji nije *utemeljen ni u kakvoj zakonitosti*. Mile Lasić svoju knjigu o Europi započinje izvještajem iz vremenske rupe, on zna da ove frustrirane narode prostora valja prevesti u narode vremena, a to znači uvesti u Europsku Uniju čija se ključna strategijska nedoumica rješava upravo odlukom o priključenju balkanskih zemalja *univerzumu europske civilizacije*.

Lasićev pristup je riskantan ali opravdan: svoje znanstveno putovanje obalama europskog Logosa i europskog Erosa on započinje iz naše regije i nekako lagano, bez unutarnjih otpora, priključuje je projektu Europa, uvjeren da je naše zajedničko, kolokvijalno i institucionalno sjećanje /bez ideoloških skrama/ pošten ulog u konstituciji jedne Europe. Zato su i autori na koje se poziva upravo oni koji u višestrukosti naših identiteta ne vide potrebu za mehaničkim, determinističkim razvlašćivanjem na jasne etničke di-onice, nego slute tu višestrukost, smirenu u zemlji koja se zove Bosna i Hercegovina, kao naš prilog modernom europskom identitetu. Ali tom identitetu još uvijek nedostaje „stvarna politička legitimacija“. Ono što imamo jest još uvijek samo tehnokratska legitimacija skupine birokrata iz Bruxellesa. Ali, to uz sve kritike nije za odbaciti. U drugom dijelu knjige kolega Lasić upravo kroz objektivno nužan pozitivističko-funkcionalistički pristup prikazuje proces institucionalnog nastanka i funkcioniranja EU od njenih začeta u svijetu poslije Drugog svjetskog rata pa do Lisabonskog ugovora kao konsenzualne nade da je jedna Europa ipak moguća. Čak i ovaj dio knjige, iako obrađuje najdosadniju materiju za lepršavog politologa – europski institucionalizam, odnosno politiku kroz pravo, Lasić uspijeva učiniti zanimljivim i, unutar reguliranog politološkog diskursa, odgovorno nas provesti kroz građevinu eurounijskog tehnobirokratskog mastodonta, koji je malo gdje pao na ispitu kao u BiH, gdje je tresnuo logikom imperija a djeluje logikom sinje kukavice.

Zbog važnosti balkanskog privođenja u Europsku Uniju autor je značajan dio knjige posvetio zapadnom Balkanu, a posebno Bosni i Hercegovini, čiju je dualnu poziciju između autonomnog sopstva i međunarodnog intervencionizma lucidno detektirao, koristeći se u izobilju i s pravom izvršnim uvidima meni iznimno dragom njemačkog sociologa Bode Webera, sjajnog poznavatelja naših mučnih postkonfliktnih memorija.

U posljednjem poglavlju prije zaključnih razmatranja, u jednom, rekao bih, futurističkom proseedu Lasić motri Europsku Uniju u uvjetima globalizacije tražeći odgovor je li upravo EU uspješan odgovor na globalizaciju. Taj odgovor ostaje otvoren, iako u multipolarnom svijetu EU ima šansu nametnuti se kao relevantan geopolitički, geoeкономski i geokulturni subjekt. Ta šansa u velikoj mjeri ovisi od toga je li Europa sposobna izaći iz historije. *Europa je svijetu i donijela ideju historije* i samo napuštanjem te ideje može postati velika sila u budućnosti. To je moj tek oblikujući, naivan stav koji je ispro-

vociran i dijalogom s ovom vrijednom komprehenzivnom knjigom u kojoj Lasić iznosi i neke zabrinjavajuće analize analitičara američke Centralne obavještajne agencije, no to vam neću otkrivati nego sami potražite u knjizi.

U završnoj ocjeni, referirajući se i na zaključnu bilancu samog autora, sklon sam uvjerenju da je knjiga *Europska Unija: Nastanak, strategijske nedoumice i integracijski dometi* rezultat znatiželjnog uma. Lasićeva radoznalost rezultirala je knjigom koja nam je bliska, koja nas poziva da budemo ne samo nijemi promatrači europske povijesti nego i njeni kreatori, koliko se to može iz autsajderskih polja povijesti. Zemlje kao što je Bosna i Hercegovina upućene su svojom pluralnosti, s jedne strane, i institucionalnom zapuštenosti, s druge strane, na dugo putovanje ka Bruxellesu. To putovanje je zahtjevno i teško, možda se nikada neće ni završiti, ali čak je i asimptotsko približavanje kapijama Bruxellesa pothvat vrijedan činjenja, čak i uzaludnog činjenja, ako prevlada strah na Zapadu i Europljani zaustave barbare. Ali ne mogu nas zaustaviti, jer ideja konvergencije, kako svjedoči i ova knjiga, jača je od ideje divergencije. Zar o tome ne svjedoči i nepobitna činjenica da je u Europskoj Uniji danas puno više zemalja nego što ih je bilo krajem devedesetih godina prošlog stoljeća. Neće se, valjda, Lasiću, kroz ovu perifernu zemlju povući granica novog limesa!

Problematika okoliša

Sveučilišni udžbenik prof. dr. sc. Nevenka Hercega „Okoliš i održivi razvoj“

U posljednjih dvjesto godina ljudi su počeli sustavno pratiti vrijeme i mjeriti stanje atmosfere te također istraživati klimatske promjene u pojedinim područjima. Danas znamo da se klima mijenjala kroz svu poznatu geološku i ljudsku povijest i da je upravo promjena klime uzrokovala dramatične promjene u razvoju života na Zemlji. Ipak, te su promjene bile relativno spore, događale su se zbog prirodnih uzroka i to samo u određenim regijama svijeta. Danas živimo u vremenu kada gotovo nema dana a da ne čujemo sintagmu »klimatske promjene«. Klima se mijenja na cijelom planetu velikom brzinom i, što je još važnije, to nisu samo prirodne promjene, već ih najvećim dijelom uzrokuju ljudi. Suvremeni razvoj civilizacije nakon industrijske revolucije neprestano je zahtijevao više energije i poljoprivrednih površina, što je pokrenulo masovnu uporabu fosilnih goriva kao relativno jeftiniju i odgovarajuću energiju i, s druge strane, sječu šuma po cijelome svijetu. Uz sagorijevanje nafte, ugljena i plina u zemljinu se atmosferu već desetljećima slijevaju velike količine najrazličitijih plinova, osobito stakleničkih plinova i čvrstih čestica koji polako mijenjaju sastav atmosfere. Upravo promijenjeni sastav atmosfere i drugačije korištenje tla mijenjaju i vrijeme i klimu puno brže nego što je to bilo u prošlosti.

Nažalost, klimatske promjene nisu jedini ekološki problem s kojim se susrećemo. Čovjek je, također, prouzročio stanjivanje ozonskog omotača, nastanak ozonskih rupa, u atmosferi imamo sve više ne samo stakleničkih plinova nego i različitih čvrstih čestica, u velikoj smo mjeri promijenili dušikov ciklus, polako nam nedostaje novih obradivih površina i pitke vode, te ubrzano gubimo biološku raznolikost i zdrave ekosustave. Budući da je na planetu sve povezano, posljedice klimatskih promjena ovisit će i od toga kako na klimu utječu zagađivanje i mijenjanje okoliša te korištenje prirodnih izvora, te kako će brzo i učinkovito čovječanstvo rješavati ostale ekološke probleme.

Čovjekov utjecaj na klimatske promjene danas je znanstveno dokazan – taj je problem sve više prisutan i u javnosti i u medijima pa možemo čuti vrlo suprotna stajališta o uzrocima klimatskih promjena, ozbiljnosti stanja i mogućim posljedicama. Iz tog je razloga važno da poznamo činjenice i osnovna znanstvena dostignuća o toj temi jer još imamo vremena da svoj utjecaj na klimu s međunarodnim obvezama smanjenja emisije stakleničkih plinova osjetno smanjimo i tako usporimo klimatske promjene, koje, nažalost, više ne možemo zaustaviti nego ćemo im se morati prilagoditi na najbolji način.

Današnji mlađi naraštaji morat će s klimatskim promjenama živjeti cijeli život, sve se više informirati o njima, o njihovim uzrocima, mogućem razvoju i brojnim posljedicama koje sa sobom donose. Također, jednako je važno razumijevanje održivoga razvoja koji može ublažiti antropogene pritiske (utjecaje) na planet.

Sveučilišni udžbenik prof. dr. sc. Nevenka Hercega „Okoliš i održivi razvoj“ nudi upravo to – temeljna znanja i razumijevanje glavnih sastavnica okoliša, pritiska kojima je on izložen, ali i različitih koncepata i ideja za održivo upravljanje okolišem. Udžbenik predstavlja temelje za stjecanje dostatnih znanja o kompleksnoj problematici okoliša i održivog razvoja. Iz osobnog iskustva sveučilišne profesorice poznato mi je koliko je studentima važno imati sveobuhvatan udžbenik koji nudi dobre teorijske temelje, ali i lako razumljive praktične primjere. Ovaj udžbenik nudi izbalansirane teorijske spoznaje i praktična iskustva, kako s lokalne i nacionalne tako i s regionalne i globalne razine. Time se otvara prostor za njegovo korištenje ne samo na sveučilištima u Bosni i Hercegovini nego i u široj regiji.

Udžbenik je sadržajno bogatiji nego što je to potrebno za održavanje nastave na većini kolegija sveučilišnih, veleučilišnih i stručnih studija. Predavaču otvara mogućnost da po vlastitom nahođenju odredi obujam obrađivanja pojedinih tema, a neke je teme moguće ostaviti studentima da ih samostalno obrade. Kako je ovaj udžbenik jedinstven primjer da se na jednom mjestu obrađuje kompleksna problematika okoliša i održivog razvoja u teoriji i praksi, s komparativnim prikazima pojedinih rješenja na različitim razinama njihove implementacije, udžbenik je i u teorijsko-stručnom i u praktičnom smislu izniman doprinos podizanju razine ovih aktualnih znanja.

S velikim zadovoljstvom pozdravljam objavljivanje sveučilišnog udžbenika prof. dr. sc. Nevenka Hercega „Okoliš i održivi razvoj“ i preporučam ga kako studentima tako i kolegama sveučilišnim profesorima iz regije na kojima je odgovorna uloga obrazovanja za okoliš i održivi razvoj.

Prof. dr. sc. Lučka Kajfež Bogataj

Članica Međuvladinog panela o klimatskim promjenama (IPCC) u Ženevi koji je, zajedno s Albertom Arnoldom (Al) Goreom Jr., dobio Nobelovu nagradu za mir, »za njihove napore da stvore i prošire veće znanje o umjetnim klimatskim promjenama te postavte temelje za mjere koje su potrebne za suzbijanje takvih promjena«.

Putem srca ka romanu

O *Četvorolisnoj djetelini* Radmile Karlaš

Sretali smo se već sa slučajevima da novinari, nakon što osjete da im je žurnalistički prosede u svojoj nužnoj plošnosti nedovoljan, odluče iskoračiti iz takvoga pisma i okušati se u gradnji eminentno beletrističke proze. I najčešće je rezultat bivao ne osobito zanimljiv, jer se žurnalizam u takvim nastojanjima obično tek zaogrtao u literarno ruho, u intenciju ka književnomjetničkom uobličavanju iskustveno-zbiljskog - konvencionalno shvaćenog kao viđenog i doživljenog.

Međutim, zaokret Radmile Karlaš u estetsku kreativnost sasvim je drukčije naravi. Njezin prvi roman *Četvorolisna djetelina* (koji je objavljen 2009. godine, a potom je imao još dva izdanja) predstavljao je korak u dubinu - ka suštini, i značio je izraz nastojanja da se pronikne u psihu čovjeka, da se dosluti reakcija najtananijih slojeva ljudskoga bića na zbivanja kroz koja prolazi ili kroz koja je netom prošao. Odabrala je, ili su nju odabrala i ovom romanesknom tekstu "privela" zbivanja iz rata 1992 - 1995. godine, što je značilo da su užasi kroz koje su prošli likovi *Četvorolisne djeteline* izazivali ekvivalentne, dakle užasne lomove u njima. U nakani da se dosegnu psihički lomovi prouzrokovani ratnim strahotama i da se iznesu u vjerodostojnom književnom uobličanju - čini se posve konzekventnim da autoričin izbor nije moglo biti štivo linearne kompozicijske fakture nego da je moralo slijediti bolne i košmarne rastrgnutosti srušenih ljudi, te je ova proza, kao odslik tog stanja, također košmarna, fragmentirana, sva od gradbenih oscilacija i tekstualne rascjepkanosti, kao postupak jedne dublje mimetičnosti što ne nastoji reprezentirati povijesno zbivanje, nego ono najvažnije - a to je, dakako, slom čovjekova supstancijaliteta.

"Vrijeme i prostor, tričarije naših ograničenosti", kaže jedan lik (Mija), i na taj način eksplicira bitnu spoznaju - prisutnu kroz cijeli roman, zbog koje je i autorica fokusirana na prostore duše, pri čemu se protjecanje fizikalnog vremena doživljava kao posve zanemarivo. I već se tu naznačuje bit: ne uzrokuju povijesna zbivanja zlo u ljudima, nego pojedinačno ljudsko zlo omogućuje da se na scenu izvedu sotonske utvare koje, potom, po inerciji obezluđujuće epohalno djeluju u povijesti. Zato je ovo tako kratak roman, jer ne bavi se opserviranjem i epskim književnim uobličanjem povijesnih zbivanja, nego je posrijedi, zapravo, prozna poema - kojoj je bilo sasvim dostatno ovih 90-tak stranica manjega formata. "Ledena poezija u prozi", tako je karakter ovoga romana ocijenila Svetlana Slapšak.

I pasaži *vanjskoga* pojavljuju se u tkivu *Četvorolisne djeteline* - kako oni što ilustriraju gotovo idiličnu harmoniju života prije rata tako i oni iz samog rata. Ovi drugi nerijetko su

u funkciji obznanjenja da je varljiv bio negdanji sklad, da je zlo egzistiralo u pojedincima i prije rata, te da je, potom, samo dobilo priliku da se ospolji. "Mija razaznaje da mržnja tog čovjeka nije pristigla s ratnim zulumom, već da je u njemu prebivala stalno. Sad je samo dobila okvir." Tako jedan lik razmišlja o drugome liku romana, pa mržnji uzrok sluti u njegovoj seksualnoj frustriranosti. A neka su čitanja *Četvorolisne djeteline* posve beslovesno u ovome "vidjela" psihoanalitičke uklone same Radmile Karlaš, što je ne samo površno nego i neznalački stupidno.

Ovaj je roman, dakle, zaokupljen individualnom motivacijom na zlo kojoj je taj *okvir* bio dobrodošao oslobađajući pokretač u intenciji da unutarnje zlo iskorači na povijesno pozorje. Utoliko se može govoriti i o hrabrosti Radmile Karlaš da napiše ovaj roman kao prvo književno djelo autora iz te bh. regije koje u svome predmetnom sloju dotiče i zlodjela počinjena u Banjaluci i, prije svega, u prijedorskom kraju. To jest važno u smislu da jest atraktivno, stoga je to i isticano u osvrtima, pa je to, u recenziji objavljenoj u trećem izdanju romana, apostrofirao i Filip David. Ali upravo zato što se radi o autoričinoj takvoj i tako shvaćenoj "odvažnosti", karakter ovog tematskog elementa prenaplašavan je u recepciji, iako mu je referencija kontekstualna, izvanjska, neknjiževna, jer kad se cjelina romana i njegov duboki smisao imaju na umu - jasno je da to ni u kojem slučaju nije mogao biti ni suštinski motiv ni cilj nastanka *Četvorolisne djeteline*. Potencirati ovo stoga neminovno znači ne razumijevati roman, a, posredno, i hermeneutički osiromašivati, pa i banalizirati njegovu književnoumjetničku vrijednost.

Iz košmarnoga, iz snovidno-introvertnog - iskorak u vanjski svijet zbiva se u trećem dijelu knjige kada, neposredno nakon što je rat zaustavljen, *Žena iz magle* dolazi u Sarajevo. Očito je: dolazi iz Banjaluke. Sveprisutna bol, kojom su natopljene ove stranice, nije tu nestala, ali se, usljed susreta s poznatim, dragim ljudima, ipak razvija i unekoliko drukčija emocija. Kako ovaj lik, dakle *Žena iz magle*, u Sarajevu uočava promjene u ljudima i u njihovim odnosima, tako se i čitatelj u trećem dijelu suočava s drukčijim tekstom i doživljava stanovito, klasičnim rječnikom kazano, iznevjeravanje horizonta kakav je očekivao nakon prethodna dva dijela *Četvorolisne djeteline*. Nakon obrisa likova što smo ih u romanu prethodno zatjecali, i koji su bili značajni tek po dubini psihičkoga loma što su ga manifestirali, sada se kao likovi pojavljuju povijesne ličnosti (Izet Sarajlić, Vlado Mrkić, Alija Kebo), pa i naracija stoga više ne slijedi magnovene ponore bića, nego je čvršća, koherentnija, a povremeno je zasnovana i na reportažnome, komentarskom, pa i na anegdotalnom. Sve je ovo, međutim, kreativan književni motiv koji je funkcionalno postavljen kako bi se, u liku *Žene iz magle*, kao konačan, iskazao potpuni slom svake nade - i u Bosnu, u njezin opstanak, u budućnost ove zemlje. *Žena* je iz banjalučke magle došla u sarajevsku i dala nam naznake o njoj, a tu je shvatila da je magla sveobuhvatna, da je prekrila svaki dio Bosne. U dijalogu s ocem ona ipak dobiva optimističnu uputu: "Možeš da pomogneš Bosni. Ali, prije toga... (...) Nemoj da očekuješ mnogo od Bosne, ona je slaba. Ti njoj moraš pomoći, jer ona sada nema šta da ti da."

To se, zapravo, ispostavlja kao još jedan, posljednji korak u dubinu tmine - koji, potom, omogućuje spasonosnu spoznaju: "Trn nije zaboden samo u moje srce, već i u srce moje zemlje. A moja zemlja je dio ove planete, univerzuma. I kad ona krvari, krvari i univerzum..."

U ovom romanu izražen je, dakle, kritički angažman spram kataklizmičnih društvenih i psiholoških pojava bosanskoga prostora u jednom konkretnom vremenu. Ali to

nije dnevno-politički angažman, nego onaj najdublji, i, zato, bitne naravi: to je angažman umjetnika dosljedno odanog humanističkoj biti koja ima *vrijednost čistoga srca* u svakom ljudskom biću. Sve zbivanje, vanjsko i unutarnje, podignuto je na univerzalnu kozmičku pozornicu na kojoj se odvija vječiti boj svjetlosti i tmine. To je ostvareno bol-diranim infleksijama kojima se povremeno “presijeca” tekst i fokus izmješta u prostore imaginarnog teatra, gdje se sugestivno otkriva da zbivanjima ne ravna režiser, koji je kao lik prisutan, nego silnice što dolaze iz svakog čovjeka ponaosob, iz njegova srca, i kojima se hrane i u svijetu uspostavljaju energija *zla* i energija *dobra*. Na taj se način dekonstruira predodžba o metafizičkoj zasnovanosti Zla i Dobra i projicira odgovornost svakog ljudskog bića za ono što će se zbivati u povijesti:

“Režiser osjeća hladnoću.

‘Možeš osvijetljivati koliko hoćeš, ali sam ja na kraju pobjednik i pravi gospodar. Ne sjećam se da je ikad bilo drugačije, a siguran sam da će i ubuduće biti tako. Ovo su moji podanici, a njih je puno više od tvojih... Ako si dovoljno iskren, priznaćeš koliko si uzaludan i smiješan.’

Tamna prikaza iz koje studeno izlaze riječi obavija se oko njega.

Režiser skreće pogled s pozornice na prilike oko sebe. Vidi ogoljene duše blijedih pogleda. Zna da su do jučer mahali sjekirom i mačem baš kao da je to najnormalnija stvar na svijetu, udarati pesnicom posred vrata da se uguši i zatre. Ali, među njima ima i drugih.

‘Podanici. Zašto bi meni trebali podanici. Možda je tih tvojih, kako kažeš, više, ali ovi drugi utoliko jače sjaje, ne sumnjaj.’

Svjetlo iz njegovih očiju načas udaljava prikazu.

‘A znaš li šta je prava istina. Nemaš ti podanike. Oni tvore tebe, od njih ti zavisiš, njihov si podanik. Nisi ti bitan sam po sebi, kako si umislio u svojoj vječnoj nesreći. Ti si tek nastavak tamnih mrlja iz nas samih. Niko te nije tvorio do mi. I ja te hranim povremeno svojim strahovima, ljutnjom, sumnjama, malodušjem. Ali, od takvih mrvica ti ne možeš opstati. Treba ti više. Ti si koncentrisano zlo. Ali ja, baš ja, time neću da te hranim.’

Prikaza mu se ceri u lice. Ali, on je više ne primjećuje.”

Epiloškom bajkovitom pričom o četvorolisnoj djetelini raskriva se jednostavna i drevna spoznaja: treba očistiti srce, izvaditi trn iz njega, i mogućnost nepomućene sreće iznova će biti tu. To je idejna osnova ovog uistinu uspjelog i u suvremenoj bh. književnosti po mnogo čemu jedinstvenog romana.

U izlomljenoj, vješto prepletenoj mozaičnoj kompoziciji ostvaruje se složena struktura koja od čitatelja traži primjerenu strpljivost kako bi bila prihvaćena kao romaneskna cjelina, što ova proza nesumnjivo jest, i to čvrsta, ali specifična cjelina - utoliko što ni na ravni organizacije teksta, kao ni u svojoj značenjskoj biti, ne slijedi prizore zbiljskoga iskustva. Tendencija pronicanja *iza* vidljivih zbivanja odrazila se, naime, zakonomjerno i u kompozicijskom sklopu *Četvorolisne djeteline*, te je značenje ovdje pronašlo svoju odgovarajuću formu.

Ovaj nas roman Radmile Karlaš vodi putem istine - da “je najvažnija sreća koju ta zelena četvorolisnica stvara onima koji imaju dovoljno strpljenja i ljubavi da je traže”. A to je put srca, čistoga srca. Srca iz kojeg treba izvaditi trn, a onda će i univerzum prestati krvariti. I Bosna u njemu. Drevna je to istina, dakako, ali uvijek ju iznova valja spoznavati i podsjećati na taj spasonosni put - na to nas upozorava ovo vrlo sugestivno književno

djelo. Ova se ideja može prihvaćati ili smatrati naivnom, utopijskom projekcijom - to je manje važno. Uostalom, to se i ne može doživljavati stavom *aktualnoga autora* nego nadom njegovoga lika, pa stoga i katarzičnost ove ideje ne treba razmatrati izvan ove fikcionalne tvorbe¹, iako se u liku *Žene iz magle* nedvojbeno uočavaju autobiografske crte Radmile Karlaš. Najvažnije je da kontingencija kroz ovaj roman posredovane te i takve ideje, kako se ispostavlja u poenti, predstavlja vezivnu okosnicu njegove strukture - pa se retroaktivno smisaono obasjanje zbiva u posljednjem dijalogu režisera s neimenovanim likom u finaloj sceni romana:

“Režiser je posegnuo. Osjetio je rosu među prstima. Pred očima mu je, kada je ra-
stvorio dlan, sva raskošna, blistala četvorolisna djetelina. Čuo je ponovo čovjekov glas.

‘Rekli ste maločas, kad ste pričali o četvorolisnoj djetelini... da je priča već na pozornici... Mislim da vas sad razmijem. Sve se uklapalo još od početka. Doduše, to uklapanje je prednjačilo nad brzinom hvatanja smisla mojim mozgom. Tamo među onim redovima sjedio sam malo izdvojen, ne znam zašto, ali uvijek me zapadne neko sjedište gdje mogu da posmatram i predstavu i ljude u publici. Dakle, sjedio sam tamo i biću potpuno iskren sa vama, nisam u početku sve razumio, samo sam osjetio da mi prija ta svjetlost koja je jasno obasjavala sve te ličnosti, svaku, ma i najsitniju nijansu... Sad mi je jasno. Kod mene srce uvijek ide ispred, možda to i nije kako treba, ljudi kažu, razum je važan, ali to moje srce, znate li da me nikad nije odvelo u krivom smjeru...’”

I upravo ona, ta ideja, omogućuje da se svi fragmenti ove nesvakidašnje prozne dramaturgije sklapaju u čvrstu cjelinu, te da se, u konačnici, *Četvorolisnoj djetelini* dogodi *milost uobličenja*.

1 Zanimljivo je da i F. David previđa činjenicu da se stavovi i ideje likova ne mogu pripisivati autoru, pa se stoga događa da, u spomenutoj recenziji, raspravlja s uvjerenjem lika ovog romana.

Kameni glasi na licu zemlje

Krmek, Ljubo: Grudina (pjesme). Ur. Stjepan Šešelj. Hrvatska kulturna zaklada HKZ-Hrvatsko slovo (Djela hrvatskih književnika 40). Zagreb, 2012.

Od iskona pjesnici su se rađali s darom koji ih je obilježavao, davao im određeni status u društvu, prorokovali su o svijetu i čovjekovom življenju na Zemlji, pomicali granice svemira, gomilali i mijenjali značenje riječi i uriječili se u vječnost, u zvijezde, vezali se i svezali za ljubav i patnju, riješili i razriješili ljepotu najviših dosega riječi koje oblikuju slike, bili slavljani i prognani, ali ostajali i stajali na mjestima gdje drugi nisu uspijevali niti pomisliti kako bi netko mogao ostati i opstati, a oni jesu! Taj iskonski zov pjesničkog nauma, pjesničke taštine, pjesničke gorljivosti i pjesničke razigranosti u tvorbi drugog i drukčijeg gospodari još u nekim krajevima svijeta, gospodari još kod nekih pjesnika, a između njih je i Ljubo Krmek, jednom riječju – pjesnik. Pa ako se pjesnik rađa – rođen je, ne da bude, nego već jest. U prvim dodirima s pjesmama ovog pjesnika bilo je jasno kako je sudbinski vezan za postojbinu i tazbinu, za poputbinu i iskon u kojem pronalazi smisao i poetiku, u kojem cijeni ono što jest njegovo i u čemu i oko čega se ugibljuje njegov svijet ovozemaljski, svijet koji najbolje razumije, a to je svijet i cvijet kamena u suvatrama s bratom suncem. Tu tko propjeva, u sebi nosi duh i dah izvorišta gdje prvi put obznani svjetlo očima, trzaj zraka plućima i kucaj ritma srcu, osjeti mlijeko u jeci dojke i namirisa život. Odbijajući se od kamena do kamena, jeka poprima obrace i karakter, nosi prkos i oštrinu poskokova zuba, nosi večernju blagost ulja, kruha i vina, razlijeva se zemljom duhana, Humskom zemljom, Hercegovom, mojom i tvojom; jer nitko nema pravo svojatati ljepotu. Grudina je to koja brani i hrani, koja othranjuje i sahranjuje, koja u tvrdom kolu vilovitom tvrdom nogom kamen ljutac drobi. Odatle ustaju pjesnici i blistaju kao kapi rose na mreži paukovoju: „U kročištu Humljaka / Glagolja / Materinska riječ“. Iz te riječi razmnožavaju se inačice, složenice, semiotičke verzije kojima uzorito vlada pjesnik Pero Pavlović, ali i mnogi drugi, mlađi i sljedbenici onoga što se pokaza kao vrijednost u tvorbi pjesničkoga umijeća, gdje lijerica zvoni kamenim kaskadama.

Autor, Ljubo Krmek, suvereno vlada tematikom koja ga zaokuplja i koja u njemu budi želju za napisati svoj doživljaj, podijeliti ga s čitateljem. I sama bol je lakša ako se povjeri prijatelju. Iz svojih vrelišta, sa svojih vatrišta, gleda pjesnik glačalno sunce, a u njemu – riječ. U tom ushitu i sam se vinuo u plavost: „Tkaju se slavni danci --- // ... Živjela / Slobodna / Ehom odjekuje // Nad kninskom usponicom / Lebdi zapovjednikov lik / Stavljene na muku“.

Svoje domoljublje pjesnik iskazuje kroz povjesnice, kroz prirodne fenomene, kroz vjeru i vjerničko iskustvo, kroz ljubav prema onome što jest i što želi biti kao viteški nasljednik onih koji znadoše baštiniti kolijevku u kojoj se rodiše. Oduvijek je ovdje bilo: oteto – prokleta.

Zato klikti: „PRIBIJEN NA STIJENU: O Hrvatska moja / Gladan sam te / Žedan sam te / Vuk sam ranjen / Kapljem krv“... Još je Kranjčević osjećao domoljublje kao najsvetije čovjekovo opredjeljenje, jer onaj koji nema zemlju, nema gdje posijati sjeme, osuđen je na sužanjstvo, osuđen na nemili tuđi svijet, na daljine koje često progutaju naivne pridošlice: „Na licu zemlje / Tisuću očnih duplji“. Kroz takvu zemlju putuje se stoljećima dok: „Mlad lađar / Šestari slobodu / Uskrslim Vukovarom / Soko opomene maše“ ili „U balačevoj kući / Kupa se domovina / Raskrčenim vodama“. Vode kroz kamen, preko kamena, u kamen, kao riječ u stih u rimu u misao. Skamenjuje se u vječnost mudrost postojanja, mudrost kamena koji skriva, pokriva i grije. Sve kamen po kamen, kuća; sve kuća po kuća, selo; selo po selo grad. Poteče stih bjelinama, hitrinama, doteče do mora, umori se i odmori: „Kamene kamen / Gdje raste kamika / Tvoja jedina biljka / Znam da ćeš ih kao i mene / Zauvijek u kamenjak zakameniti“.

Zakamenio se pjesnik u pjesmu, u stih, u riječ, vjenčao prstenom kamenim i iznjedrio jednu od najboljih pjesama ove zbirke PRSTEN OD KAMENA.

Kamen je sinonim, toponim, pjesmovit slik, jeka i lik, kuća i okućnica, oružje i oruđe – domovina, milina, silina i toplina: „Dajte mi kamena // Zidat ću vam domove / Udarit ću na morske valove / Gradit ću vam hramove“. Hramove od riječi pjesnik gradi, temelj mu je kamen, snovi zidovi, krov pjesma. Gradi i ne posustaje. Kamen u glavi kamen slavi, kamen grize, kamen u nisci kamene ljepote. Sve je kod pjesnika kamen, i ona staza kojom se želi popeti, i kojom hoće, na Partenon snova, na Partenon pjesničkoga umijeća kojemu se vjekovima dive svjetovi.

Drugujući s bratom vjetrom, pjesnik otkriva svoja metafizička pregnuća u kojima pronalazi smisao i životnu mudrost: „Probudih se / Kao / Bura u kamenu // Zaigrah brdima / Suncem zagledan // Zaljuljah vapaj / Gorama / Za kišama“... U vjetru živjeti, s vjetrom se bratimiti, a ne otići, ostati stamen, ostati kamen. Za smrt se pripremiti: „Ja ne spavam po danu // Ja umirem po noći // Svake noći / Baš svake noći / Mrem na svoje oči“... Očitost metafizike jasno upotpunjuje pjesnikov svijet, a znano je kako je iz metafizike rođena filozofija, kako su pjesnici iz te filozofije postali *čuđenje u svijetu* kako je to zabilježio još jedan sin kamena, Antun Branko Šimić. Autor na tom tragu bilježi, gotovo spodobivo, biblijski: „I vidih žeguće kuće / I vidih trujuće vinograde // I vidih trnovi vinac / I vidih svaka ina zla // I protiv Bogu i pravdi“ ili „I vidih zemlju hercegovu u plamenu / I umiljeno molih gospodu je da bi nam pritekli u pomoć / I ne iskah zlatnih brda za se / I hotih da se uzna kako Latina pomoć ne će uzmanjkat / I vidih propast moje zemlje / I bijah ostavit sudbi koja me snajde / I ispuni se zla nakana / I moja propast ne bi samo moja“...

U tematskim okvirima ove knjige: O zemlji, O kamenu, O vjetru, O imenu, O čini... O pričini... O Končini, ovaj posljednji, peti okvir, ciklus, zbir je gnoma (16. / šesnaest), pjesnikovih razmišljanja i zabilješki o iskustvenom: „Sve što posjedovah / Sve izgubih / Sve što darovah / I sada je moje“.

Pjesme Ljuba Krmeke njegov su svijet impresija, njegovja doživljajna zrcala psiholoških i filozofskih zaključaka i iskustava na vlastitoj doživljajnoj mapi svijeta. Zasižno je kod mnogih prepoznat kao onaj koji jest, koji u svijetu pjesme i pjesnika ima mjesto vlastite poetike, a toponimi kojima se služi, njegovi su uronjeni i urođeni u njemu, bliski, i prema tome, opsesivni i umjetnički ih koristi u kreativnom pjesničkom izrazu. Rođen 22. ožujka 1969. godine u Čapljini, gdje i danas živi, pronalazi suglasje između obiteljskog i osobnog, pjesničkog svijeta koji upotpunjuje njegovu potrebu za komunikacijom, za fenomenološkim načinom komunikacije.

Stara Sušica, 12. rujna 2012.

Željko GRAHOVAC

Lirski dnevnik

Uz stihozbirku „Spomenak“ Mirjane Jezildžić

Ova zbirka je nastajala u duljem vremenskom razdoblju, kao lirski dnevnik jedne čiste i ljubavljive prema svijetu i prema životu ozarene duše; ova je stihozbirka, dakle, autentično svjedočanstvo te i takve ozarenosti – ispisano rukom i olovkom u kojima srce nikad nije prestajalo kucati i pisati za djecu. Mirjana Jezildžić je učiteljica, dakle posvećenica najplemenitijeg i najuzvišenijeg zvanja i zanimanja – koja se, eto, pred kraj svoga radnog vijeka ovom stihozbirkom upisuje u veliki *spomenar života*, zavještavajući svojim nekadašnjim, sadašnjim i budućim učenicima nježnu žišku ljubavi i nade, s kojom je, uza svu svoju djecu i uza sve ljude oko sebe, s osmijehom i s ponosom prolazila kroz život...

Nije ovo nikakva preuzetna autorska projekcija „velikog svijeta“ niti „dramatičnog vremena“ u kojima su nam dosuđeni naši zemaljski dani; Mirjana Jezildžić nije ovu stihozbirku ispisala zarad neke književne slave niti zarad bilo kakve osobne ili profesionalne taštine – njena je želja bila u stihovima ovih skromnih pjesama zauvijek sačuvati najsvjetlije i najimpresivnije slike i pejzaže vlastite duše, koja je uvijek bila okrenuta djeci i zagledana u širom otvorene i nasmijane oči mladih. Motivski-sadržajno ove pjesme nisu tako jasno i određeno diferencirane – e da bismo ih s nekom strogošću i ozbiljnošću grupirali u zasebne cikluse, davali im zasebne naslove i tražili u njihovome nizu neki kompozicijski ključ ili zasebnu pozadinsku poruku... Zato u ovoj stihozbirci idu jedan za drugim pjesnički tekstovi čiji su povodi i motivi posve različiti, nekad čak i teško spojivi: razigrane pjesmice o dječjoj sreći i razdraganosti, lirske minijature o prvim sjenama i tugama u duši, molski obojene bolne uspomene na umrle bliske ljude, spomenarski zapisi i pejzaži s putovanja, ispovjedni fragmenti ljubavljive i posvećeništvom prožete i uzdignute duše, svjedočanstva ljudskog bola i trpnje oko nas i u nama samima... Sve je to, međutim, isti glas i isti tembr, ista frekvencija i boja duševnosti koja slavi život i čovjeka u njemu – čak i onda kad svjedoči o patnji, o krhkosti i ograničenosti ljudskog postojanja.

Teško da bi bilo moguće s tako otvorenih i povišenom unutarnjom temperaturom ozarenih zapisa skinuti slojeve i zvuke ustreptale duševnosti, emocionalne „sirovosti“ i patetike; međutim, ove su nam pjesme upravo zbog svoje nepretencioznosti, zbog redukcionizma u izrazu i zbog neposrednosti i otvorenosti već na prvo čitanje bliske i drage – one su svojim „kako“ (dakle, načinom kako su sklopljene) uspjele opravdati i obraniti svoje „što“ (motive i sadržaje koji su u njima zaušćeni). Riječju, ovim pjesmama

će čitatelji (osobito oni mlađi) lako i bez problema povjerovati – unutarnji intenziteti u njima jezični uobličeni nisu nikakva „montaža“ niti iskrivljeno ideologiziranje duševne stvarnosti i intime pjesničkoga subjekta, već su doista autentično i uzbudljivo svjedočanstvo otvorenog i ustreptalog ljudskog srca, koje uvijek već kuca za drugog i zbog drugog, koje se uvijek već daje i zavješta svojim najdražima: ljubav ima istu boju i frekvenciju – i kad je dječja, i kad je roditeljska, i kad je strasna ljubav čovjeka i žene, i kad je sestrinska i bratska, i kad je ljubav djedova i baka prema njihovim unučićima, i kad je ljudska, požrtvovna, humanistička ljubav za čovjeka (ma bio i neznan, ma bio i stran) koji treba našu pomoć i naše razumijevanje...

Miljenko BUHAČ

Slikopisna knjiga

Tibor Vrančić: *Ćesar na ćupriji*, povijesni roman o posjetu cara Franje Josipa I. Mostaru, Ziral, Mostar 2013.

Tibor Vrančić (Subotica, 1952.) vrstan je fotograf, znatiželjan dizajner, ljubitelj povijesti, a nadasve zaljubljenik Mostara – grada u kojem se dogodio njegov *pravi* život. Međutim, Vrančić se nikada nije bavio pisanjem proze, a još manje je planirao to bilo kada činiti. Ali, kako život neprestano piše romane, Vrančićev život ispisao je u Umagu, gdje autor živi već gotovo dva desetljeća, povijesnu novelu ‘Ćesar na Ćupriji’, ilustrirani roman o posjetu cara Franje Josipa I. Mostaru.

Htio je Vrančić, zapravo, napraviti još jednu ‘slikopisnu’ knjigu, ukoričiti fotografije jedinstvenog povijesnog trenutka – dolaska starog imperatora u provinciju svoje carevine. U jednome mu se trenutku učinilo da samo fotografije, uz popratna kratka pojašnjenja, neće imati željeni učinak, posebno s obzirom na činjenicu da se u pozadini ovog posjeta odvijala prava kriminalističko-obavještajna drama, jer je mladobosanac Bogdan Žerajić imao pakleni plan: Atentat na cara! Ispostavilo se, pak, da je Žerajićev neuspjeh u Mostaru izravni krivac za kasniju pogibiju nadvojvode Franca Ferdinanda, nasljednika trona.

Tibor Vrančić u svome djelu pokušava zaviriti u povijest na literaran, dramatski i diskretno narativni način. Njegovi su opisi toga doba i društvenih prilika u vrijeme posjeta cara Mostaru naslonjeni na autentičnost povijesnog tkiva. Tri glavna lika ove novele, austro-ugarski car Franjo Josip I., mostarski gradonačelnik Mujaga Komadina i revolucionar-terorist-student-gubitnik Bogdan Žerajić, samo uz dosta mašte mogu stati u istu rečenicu. Vrančić analizira prilike na bečkome dvoru, razmišljanja i zamišlja veliku povijesnu odgovornost starog, umornog cara i čudi se što je do ovog njegova putovanja u hercegovačku provinciju uopće došlo. Nikada tako visoko rangirana osoba, zapravo svetost po službenom protokolu, dotad u Mostar nije došla. Bila je to snažna poruka za neuki i siromašni svijet koji se netom počeo navikavati da više nema osmanlijske carevine, ali i poruka *susjedima s pretenzijom* da su Bosna i Hercegovina važan i neotuđiv dio carstva, s jednakim pravima i izgledima za budućnost kao i bilo koji drugi, *stari*, dio carevine. Dakako, mostarski gradonačelnik Mujaga Komadina, u potpunosti pripada podneblju u kojem je ponikao, ali osjeća na čijoj su strani povijesni argumenti u tome trenutku, pa za uspjeh careva boravka u Mostaru daje i zadnju paru, sav svoj ugled, umijeće vladanja i smisao da stres nadomjesti humorom. Pripadnik Mlade Bosne Bogdan Žerajić, za istomišljenike revolucionar, za protivnike terorist, za neutralne izgubljeni

student opasnih namjera, vidi u dolasku cara, njemu *na noге*, više nego idealnu priliku da izazove početak rušenja imperija koji je pripojio njegovu domovinu, kako bi se ona vratila *majčici Otadžbini*.

Vrančić u svome povijesnom romanu 'Česar na Čupriji' daje i odmjerenu sliku mentaliteta tri naroda, tri vjere, kako se to kolokvijalno kaže, u Mostaru i Hercegovini, a ta se slika i ti antagonizmi, povijest će pokazati, zapravo nikad ne mijenjaju; mijenjao se eventualno tek okvir za sliku.

Opisavši cjelokupan program careva boravka u gradu, slijedeći usporedno svu dramatiku i nervozu domaćina, gradonačelnika Komadine s najbližim suradnicima, na jednoj strani, mladobosanca Bogdana Žerajića na drugoj strani, kao i nevidljive tajne sile koja sve nadzire, na trećoj, Vrančić će zaključiti kako je stari car, umoren i usporen godinama i teretom vladavine, zapravo imao četverosatni službeni program koji jedva da bi se danas, uz svu tehnologiju i brza službena vozila, mogao realizirati. Na neki je način caru to ipak uspjelo, na početku XX. stoljeća, a svaka postaja njegova obilaska grada ovjekovječena je i fotografijama.

Očito je kako je carstvo na svome vrhuncu bilo više nego uigrano, svedeno na rutinu i protokol, te mu u tome nije bilo premeća. Ali sav taj ustroj i vrhunska organizacija kao da su postali svrha sami sebi, te se i car u ovoj knjizi (najvjerojatnije je tako bilo i u stvarnosti) često zapita – što ja zapravo radim ovdje, u ovome gradu, punom konjskih zaprega, ubogih ljudi, različitih vizija, planova i bogomolja, gradu koji se odnedavno ponosi i željezničkom prugom, za koju je upravo on, car Franjo Josip I., zaslužan. Car na koncu napušta Mostar bez da je suvremenicima, a još manje onima koji su kasnije došli, bilo jasno što je taj posjet značio. Hir službenika dvora, procjenu obavještajne službe da je provincija uzavrela, ili jednostavno potrebu da se dođe i (po)kaže – ja sam taj, vaš car? Moglo je završiti burno i tragično, moglo je Mostaru priskrbiti *veliko* mjesto u povijesti, da je Žerajić uspio u svojoj nakani, ali završilo je kao jedna velika carska predstava da prosti puk. Povijest će zapamtiti da je taj 3. lipanj 1910. bio tek jedan egzotičan *radni dan* imperatora, koji će, neumoljivim slijedom povezanih događaja implicirati Sarajevski atentat, Prvi svjetski rat, raspad K. und K. carstva, početak novoga doba u Europi...

Gleda li se literarni doseg Vrančićeva proznog prvijenca, uzevši pritom u obzir njegovu životnu dob i činjenicu da se nikada nije bavio pisanjem, može se kazati kako je ova povijesna novela upravo ono što se od nje i očekuje – originalna knjiga o temi kojom se dosad nitko nije literarno bavio. Njezini povremeni zanatski i umjetnički propusti, ležerna nedosljednost u primjeni jedinstvenog jezičnog standarda, mogli bi se analizirati ukoliko bi u pitanju bio autor koji je književnik po vokaciji, ali to Vrančić nije, te je svako traganje za kritičarskom poantom u tom smislu samo po sebi – besmisleno.

Još bih ovdje želio dometnuti: Nepisano je pravilo kako je najteže biti svećenik u svome 'selu'. Prevedeno na 'mostarski' - moraš se istinski potruditi kako bi ugodio Mostarcima – kao Mostarac. Ukoliko je takvo nešto uopće moguće, onda je Tibor Vrančić Mostarac koji će zasigurno svojom knjigom zadovoljiti 'kriterij Mostara', dopasti se svojim sugrađanima-čitateljima. No, ova knjiga nije pisana da bi se autor verificirao kod publike, nego kako bi se jednom povijesnom trenutku dalo ono nužno romaneskno, ozbiljno i humoristično, poetično i faktografsko. A to je Vrančić knjigom 'Česar na čupriji' definitivno uspio. Na momente, čitajući ovu novelu, imao sam dojam da se radnja događa upravo sada, dok sam na sljedećoj stranici već pomislio kako se taj događaj

nikada nije ni zbio, nego je on rezultat nenametljive imaginacije autora Tibora Vrančića. I to je ono što knjizi daje originalnost i opravdava njezino obraćanje čitatelju. Usput, ako smo nekad pomislili da je trenutačni mostarski humor nastao baš u naše vrijeme – prevarit ćemo se. Taj je humor oduvijek tu bio, samo smo ga mi, kao brižni baštovani, zalijevali i njegovali kako bi ostao vječan u rajskome vrtu mostarske kotline. Za ovu knjigu se nikada nećete zapitati odakle je dospjela na moju policu – ona je tu oduvijek imala rezervirano mjesto...

Tibor Vrančić

Rođen 1952. u Subotici, praktično je svojim čitavim životom vezan uz Mostar. Osnovnu školu, gimnaziju i ekonomski fakultet završio u Mostaru. Bio zaposlen u HEPOKU i APRO-u. Posao ga u siječnju 1992. vodi iz Mostara u Maribor, a otud i u mjesto današnjeg boravka - Umag. Gubitak zaposlenja ga je odveo u književne vode. Ovo mu je druga knjiga, nakon "Mostar - krhotine prošlosti".

Kaiser Franz Joseph I.

Dotad poznat kao nadvojvoda Franz, 18-godišnji car ili ćesar uzeo je, po savjetu svojih ljudi od povjerenja, dvostruko ime. Jedno koje je podsjećalo na konzervativnog cara Franza I, utemeljitelja austrijske carevine i prvog cara Austrije (do 1806. imperij se zvao Sveto Rimsko carstvo), dok je ime Joseph dodao u čast Josepha II., sina velike kraljice Marije Terezije, koji glasi kao najveći reformator od svih vladara u povijesti K. und K. monarhije.

Na taj je način Franz Joseph I. želio pokazati svoju spremnost da se drži i tradicionalnog, ali i reformatorskog kursa u svome vladanju carevinom.

Mr. sc. Vesna NOSIĆ, prof. savjetnica
Gimnazija „Matija Mesić“, Slavonski Brod

Prva slavonskobrodsko-gimnazija i njezini pjesnici

Sažetak

Gimnazija „Matija Mesić“ u Slavonskom Brodu ove je godine proslavila 95. godišnjicu svoga postojanja. U nizu programa kojima je obilježena značajna obljetnica prve brodske gimnazije u Gradskoj knjižnici Slavonski Brod 19. veljače 2013. godine otvorena je izložba Gimnazijska pjesnička panorama. Izložba je pobudila velik interes javnosti. Članak donosi kratki prikaz povijesti gimnazije i pjesnika koji su je polazili u vremenskom rasponu od 1918. do 2013. godine.

Ključne riječi

gimnazija, Slavonski Brod, gimnazijska pjesnička panorama, izložba, pjesnici, pjesme

1. 95 GODINA GIMNAZIJE „MATIJA MESIĆ“ U SLAVONSKOM BRODU

Na ustrajne zamolbe grada Broda, Naredbom Kraljevske hrvatsko-slavonsko-dalmatinske vlade s nadnevkom od 21. veljače 1918. godine, odlučeno je ukinuti peti i šesti razred Više pučke škole u Brodu i otvoriti prvi i drugi razred Privremene realne gimnazije.¹ U napomeni piše da će se ostali razredi otvarati postupno posebnim naredbama idućih godina, što se i događalo, pa je školske godine 1922./1923. gimnazija imala svih osam razreda.

Privremena realna gimnazija u Brodu otvorena je 4. ožujka 1918. u zgradi Više pučke škole na Jelačićevom trgu, današnjem Trgu Ivane Brlić Mažuranić, popularnom brodskom Korzu.²

1 Podatak preuzet iz: Ivan Medved, Gimnazija u Slavonskom Brodu 1918. - 2007. (magistarski rad), Zagreb, 2009., str. 11.

2 Isto, str. 12.

Život i rad gimnazije dobro je oslikan u godišnjim izvješćima. Ove dragocjene knjižice sadrže kratak osvrt na proteklu školsku godinu. Prvo izvješće tiskano je 1918. pod nazivom Izvještaj Privremene realne gimnazije u Brodu za školsku godinu 1917. - 18.³ Sadrži popis članova Učiteljskog zbora, zatim Gradivo pojedinog predmeta, Raspored sati i Popis udžbenika. Iza toga nalazi se Ljetopis škole, Statistički podaci, Popis učenika po razredima, a na kraju su različite Obavijesti.

U popisu učenika 2.a razreda nalazi se ime i Dragutina Tadijanovića iz Rastušja.⁴

U prvu školsku godinu upisano je 210 učenika raspoređenih u četiri razreda. Učiteljski zbor je sastavljen od pet redovnih i pet vanjskih učitelja te dva učitelja relativno obligatnih predmeta, a to su bili ručni rad i gimnastika. Upravitelj škole bio je profesor Josip Kraišćan. Broj učenika neprestano je rastao: 1918. upisano je 414 učenika⁵, 1919. upisan je 501 učenik⁶... Škola se ubrzo suočila s nedostatkom prostora. Zato je Gradsko poglavarstvo 1921. godine na postojećoj zgradi dalo dograditi drugi kat.⁷ Radovi su okončani iduće godine. Tako je Brod dobio prvu dvokatnicu.

Uz zgradu gimnazije sa sjeverne strane nalazila se gombaona. Bila je to zgrada za tje-lovježbu učenika gimnazije i članova društva Hrvatskog sokola. Za vrijeme nadogradnje školske zgrade proširena je i gombaona.

Prvi ispit zrelosti održan je 1923. godine. Novine Hrvatska zajednica zabilježile su ovaj važni događaj člankom Prva matura u našoj Realnoj gimnaziji, u kojem piše: „Prekosu-tra počima matura na našoj domaćoj realnoj gimnaziji. Za naše osmoškolce veliki bau-bau. No mi tim povodom sigurno izrazujemo u ime svih roditelja i našeg građanstava iskrenu želju kada dovikujemo: 'Sretan uspjeh!' Samo sabranosti i nikakve treme i to će proći.“⁸ Dobre želje su se ostvarile. Prvu maturu je položilo trideset i pet maturanata.

Gimnazija je u Brodu s vremenom zaživjela kao važna odgojno-obrazovna ustanove. Godine su prolazile... Mijenjale su se države, a zajedno s njima i nazivi škole:

- Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
Kraljevska realna gimnazija u Brodu (1919. – 1929.)
- Kraljevina Jugoslavija
Državna realna gimnazija u Brodu na Savi (1929. – 1934.)
Državna realna gimnazija u Slavskom Brodu (1934. – 1941.)
- Nezavisna Država Hrvatska
Državna realna gimnazija u Brodu na Savi (1941. – 1945.)
- DFJ – FNRJ – SFRJ
Gimnazija u Slavskom Brodu (1945. – 1952.)
Gimnazija „Zlatko Šnajder“ u Slavskom Brodu (1952. – 1975.).

3 Izvještaj Privremene realne gimnazije u Brodu za školsku godinu 1917. - 18., Tisak Kraljevske zemaljske tiskare, Zagreb, 1918.

4 Isto, str. 25.

5 Izvještaj Privremene realne gimnazije u Brodu za školsku godinu 1918. - 19., Tisak Kraljevske zemaljske tiskare, Zagreb, 1919., str. 8. - 20.

6 Izvještaj Kraljevske realne gimnazije u Brodu za školsku godinu 1919. - 20., Tisak Kraljevske zemaljske tiskare, Zagreb, 1920., str. 15. - 20.

7 Podatak preuzet iz: Ivan Medved, Gimnazija u Slavskom Brodu 1918. - 2007. (magistarski rad), Zagreb, 2009., str. 15. - 16.

8 Preuzeto iz: Zvonimir Toldi, Brod na Savi, Muzej broskog Posavlja, Slavski Brod, 1991., str. 101.

Smjenjivale su se države, a gimnazija je trajala. Njezin ugled je neprestano rastao na ponos profesora, učenika i cijeloga grada. Kako se razvijao i povećavao Brod, tako se razvijala i povećavala i gimnazija.

1970. godine spojila se s Gimnazijom pedagoškog smjera „Franjo Marinić“ koja se nalazila u Omladinskoj ulici, današnjoj Ulici Petra Krešimira IV.⁹ Povećano zanimanje učenika za upis u gimnaziju i nedostatak prostora uvjetovali su početak izgradnje nove zgrade. Moderna školska zgrada izgrađena je u Pilarevoj ulici; danas je to Naselje Slavonija I. Otvorena je 14. rujna 1974. godine.¹⁰ Ostvario se duugo očekivani san.

Već sljedeće godine cjelokupno srednjoškolsko obrazovanje u Hrvatskoj je reformirano poznatom „šušaricom“. Gimnazije su ukinute. Brodsku gimnaziju zamijenio je 1978. Srednjoškolski centar „Zlatko Šnajder“, a zatim 1984. Centar usmjerenog obrazovanja „Zlatko Šnajder“ kojemu je pripojena i srednja Medicinska škola.¹¹ Premda ukinuta, gimnazija je nastavila živjeti u srcima svih onih koji su je polazili kao učenici ili su u njoj radili kao profesori. Nastavila je živjeti u srcima i mislima svih onih koji su je voljeli i podržavali.

Nakon uspostave demokratske vlasti u Republici Hrvatskoj, veliki srednjoškolski centri se ukidaju. Ponovno se osnivaju samostalne srednje škole. CUO „Zlatko Šnajder“ ukida se 1991., a Gimnazija „Matija Mesić“ počinje djelovati 7. veljače 1992.¹² Škola je dobila ime po uglednom Brođaninu Matiji Mesiću, svećeniku, povjesničaru i prvom rektoru hrvatskog Sveučilišta u Zagrebu.

Mirni život prekinut je ratnim zbivanjima. Za vrijeme Domovinskog rata zgrada gimnazije je oštećena, a nastava prekinuta. U tom teškom vremenu nastava se odvijala u osnovnim školama „Bogoslav Šulek“ u Brodu i „Blaž Tadijanović“ u Podvinju, dok su maturanti našli utočište u Požegi. Stara Požeška gimnazija i Osnovna škola „Antun Kanižlić“ bili su Brođanima oslonac i zamjena za njihovu školu i obitelji u ratom zahvaćenom Brodu.

Nakon Domovinskog rata gimnaziji je trebalo vratiti izgubljeni identitet. Svojim znanjem i radom, talentima i ljubavlju stvarali su ga profesori, kao i svi djelatnici škole. Red i sustavan rad, odgovornost i dobra organiziranost postali su ponovno odlike ove škole.

Nekadašnja Izvješća zamijenili su Ljetopisi, kronološki zapisi najvažnijih događaja u jednoj školskoj godini. Bogata arhivska građa brodske gimnazije čuva se u Državnom arhivu u Slavanskom Brodu.

Tijekom 95-godišnjeg djelovanja gimnazijski profesori isticali su se vrsnim obrazovnim, odgojnim i kulturnim radom. Pružali su temeljito obrazovanje generacijama učenika koji su se uspješno nastavljali školovati na hrvatskim sveučilištima. Mnogi su od njih postali stručnjaci, znanstvenici, umjetnici, kulturni i javni djelatnici. Svojim radom pridonosili su napretku Slavanskog Broda, Slavonije i države u cjelini.

9 Podatak preuzet iz: Ivan Medved, Gimnazija u Slavanskom Brodu 1918. - 2007. (magistarski rad), Zagreb, 2009., str. 91.

10 Isto, str. 92.

11 Isto, str. 108.

12 Isto, str. 119.

2. GIMNAZIJSKA PJESNIČKA PANORAMA

Izložbom pod naslovom Gimnazijska pjesnička panorama nastojala sam prikupiti i cjelovito prikazati razasutu pjesničku baštinu nekadašnjih učenika gimnazije koja danas nosi ime Gimnazija „Matija Mesić“. Izložba pruža cjelovit pogled na autore rođene od 1905. do 1995. godine. Oni su tiskom objavili svoje pjesničke tekstove u periodici, samostalnim i(li) skupnim zbirka te pjesničkim zbornicima. U bogatoj pjesničkoj baštini obuhvaćeno je trideset i sedam autora. Pojam autor (pjesnik) odnosi se na sve one koji čine dio brodske gimnazijske književne tradicije, a djelovali su unutar hrvatskoga kulturnog kruga.

U izložbu su uvršteni autori pjesničkih djela. Prozna, dramska, književnoznanstvena, publicistička ili znanstvena djela pojedinih autora nisu bila predmet ovoga prikaza. Autori su poredani kronološkim redosljedom po godinama rođenja, a zatim abecednim redom po prezimenima. U kronološkom slijedu na prvom mjestu je Dragutin Tadijanović.

1. **Dragutin Tadijanović** (Rastušje, 1905. – Zagreb, 2007.)
- pjesnik, prevoditelj, antologičar i urednik
2. **Josip Berka** (Slavonski Brod, 1906. – Zagreb, 2000.)¹³
- pjesnik, prozaist i prevoditelj
3. **Ante Jakšić** (Bački Brijeg, Srbija, 1912. – Zagreb, 1987.)
- pjesnik i prozaist
4. **Josip Puzstay** (Donji Andrijevci kraj Slavonskog Broda, 1923. - ?, 1944.)
- novinar, novelist i pjesnik
5. **Ivan Vargaš** (Malino kraj Slavonskog Broda, 1924. – Zagreb, 1989.)
- pjesnik
6. **Dragutin Horkić** (Slavonski Brod, 1925. – Zagreb, 2009.)
- pisac za djecu, prozaist, pjesnik, prevoditelj i novinar
7. **Vladimir Rem** (Slavonski Brod, 1927. – Slavonski Brod, 2011.)
- pjesnik, esejist, književni kritičar i urednik
8. **Anđelko Barbić** (Slavonski Brod, 1930. – Kosovac kraj Nove Gradiške, 1988.)
- pjesnik, prozaist, esejist, sveučilišni profesor i znanstvenik
9. **Stjepan Godić** (Slavonski Brod, 1930. – Lipik, 1993.)
- pjesnik, prozaist i urednik
10. **Dubravko Jelčić** (Požega, 1930.)
- povjesničar književnosti, književni kritičar, publicist, pjesnik, prozaist, bibliograf i urednik
11. **Hinko Zlomislić** (Ostrožac kraj Jablanice, BiH, 1934. – Slavonski Brod, 1967.)
- pjesnik
12. **Božidar Javorović** (Grab kraj Gračaca, BiH, 1936.)
- pjesnik, urednik, sveučilišni profesor i znanstvenik
13. **Slavko Mirković** (Ruščica kraj Slavonskog Broda, 1938.)
- pjesnik, novinar i urednik
14. **Josip Prudeus** (Samobor, 1944.)
- pjesnik, novinar, pisac i humorist
15. **Marija (Petrović)¹⁴ Stojević** (Seoce kod Nove Gradiške, 1950.)
- pjesnikinja

13 Dragutin Tadijanović i Josip Berka išli su u isti razred.

14 Djevojačka prezimena pjesnikinja stavljena su u zagradu.

16. **Vinko Brešić** (Grgurići kraj Livna, BiH, 1952.)
- književni povjesničar, pjesnik, urednik, sveučilišni profesor i znanstvenik
17. **Ruža (Anđelić) Vištica** (Potočani kraj Odžaka, BiH, 1952.)
- pjesnikinja, prozaistica i urednica
18. **Božica (Brljević) Sedlić** (Slavonski Brod, 1953.)
- pjesnikinja
19. **Josip Užarević** (Gundinci kraj Slavonskog Broda, 1953.)
- književni teoretičar, književni povjesničar, sveučilišni profesor, znanstvenik i pjesnik
20. **Stanko Ferić** (Stari Mikanovci, 1954.)
- novinar, urednik i pjesnik
21. **Jasna (Mažar) Ažman** (1954.)
- sveučilišna profesorica, znanstvenica, urednica i pjesnikinja
22. **Zlata Kolundžić** (Slavonski Brod, 1956. – Slavonski Brod, 1991.)
- novinarka i pjesnikinja
23. **Krešimir Blažević** (Slavonski Brod, 1958. – Zagreb, 2007.)
- pjesnik, prozaist, glazbenik i glazbeni kritičar
24. **Branka Kijuk** (Slavonski Brod, 1959.)
- pjesnikinja
25. **Draženka Šarić** (Slavonski Brod, 1960.)
- pjesnikinja i slikarica
26. **Milan Paun** (Ravan kraj Slavonskog Broda, 1961.)
- novinar, lektor, pjesnik, prozaist i znanstvenik
27. **Zoran Hrkač** (Slavonski Brod, 1963.)
- pjesnik i aforističar
28. **Goran Zovko** (Slavonski Brod, 1963.)
- pjesnik, književni kritičar, urednik, lektor, redatelj i scenarist
29. **Marijana Đukić Tominović** (Slavonski Brod, 1965.)
- pjesnikinja
30. **Tvrko Vuković** (Slavonski Brod, 1969.)
- pjesnik, povjesničar književnosti, sveučilišni profesor i znanstvenik
31. **Mihaela Šebalj Zavor** (Slavonski Brod, 1974.)
- pjesnikinja, prozaistica i autorica igrokaza za djecu
32. **Antonija Krajina** (Slavonski Brod, 1982.)
- pjesnikinja
33. **Barbara Pleić Tomić** (Slavonski Brod, 1985.)
- pjesnikinja
34. **Maja Šoštarić** (Slavonski Brod, 1985.)
- pjesnikinja, znanstvenica
35. **Martina Kušljić** (Slavonski Brod, 1985.)
- pjesnikinja
36. **Nikola Vučetić** (Slavonski Brod, 1986.)
- pjesnik i dramatičar
37. **Kristina Kegljen** (Slavonski Brod, 1987.)
- pjesnikinja i dramatičarka
38. **Ivana Matković** (Slavonski Brod, 1988.)
- pjesnikinja.

Kronološki slijed pjesnikinja i pjesnika zatvoren je Ivanom Matković rođenom 1988. godine. Svi ovi autori bili su učenici gimnazije dok je Anđelko Barbić bio učenik, profesor i ravnatelj. Pridodano im je još jedno autorsko ime – Ante Jakšić koji je od 1946. do 1952. godine službovao u gimnaziji kao profesor.

Popis autora (pjesnika) ovim pregledom nije okončan; moguće ga je proširivati novim, dosad neuočenim imenima.

Prikaz svakog pojedinog autora bio je trodijelan: biografski, bibliografski i literarni. Biografski dio prikaza donio je sažeti životopis određenog autora, bibliografski – cjelovit popis djela ili izbor djela, a literarni – izbor jedne ili nekoliko pjesama. Izostavljen je opis stvaralaštva pojedinog autora, ocjena važnijih djela, tematika, stilske osobine i književnopovijesni položaj djela i autora u okvirima hrvatske književnosti. Također je izostavljen i popis literature o pojedinom pjesniku.

U izložbu su bile uvrštene fotografije triju gimnazijskih zgrada, preslike portreta pojedinih autora, preslike stranica godišnjih gimnazijskih izvješća (u kojima se ponekad nalaze i pjesme učenika), preslike rukopisne građe i pjesama, prijepisi pjesama, zatim zbirke pjesama te godišnji zbornici pjesama gimnazijalaca koje su godinama uređivali profesorica Marijana Kolundžić i profesor Ivo Križanović.¹⁵ Nakon odlaska ovih dvaju profesora iz gimnazije jedan zbornik su uredile profesorice Mihaela Šebalj Zavor, Andrijana Nemet Kosijer i Biljana Mikić. Profesor Robert Francem pokrenuo je zatim poetsku radionicu i zajedno s polaznicima radionice 1913. godine uredio prvu zbirku poezije pod naslovom Stih sa stepenice. U izložbu su također uvršteni i pojedini gimnazijski školski listovi.¹⁶

Povijesni slijed pjesnika koji su polazili brodsku gimnaziju započeo je imenom Dragutina Tadijanovića, barda hrvatske pjesničke riječi, a nastavljen je imenima pjesnikinja i pjesnika provjerenih i potvrđenih vrijednosti, kao i autora koji su samo povremeno objavljivali svoje pjesničke tekstove. Na početku dvadeset i prvog stoljeća pojavilo se nekoliko mladih autorica koje su za vrijeme gimnazijskog školovanja dobile nagrade na Goranovom proljeću – Barbara Pleić, Maja Šošarić i Kristina Kegljen. Njihovi pjesnički tekstovi postali su sastavnim dijelom suvremenog hrvatskog ženskog pisma.

Cilj ovoga panoramskog prikaza bio je istražiti, popisati i kroz izložbu predočiti imena pjesnika koji su polazili brodsku gimnaziju u vremenskom rasponu od devedeset i pet godina. Njihov književni rad govori o povijesnom kontinuitetu pisane pjesničke riječi u Slavonkom Brodu.

Predočeni pjesnički tekstovi, tekst za tekstom, stranicu za stranicom, ispisali su kroz izložbu svojevrstu čitanku ili zbirku pjesama brodskih gimnazijalaca. Osnovne značajke ove čitanke/zbirke pjesama je pluralizam estetskih traženja, bogata tematika, raznovrsnost pjesničkih formi, neujednačenost umjetničkih ostvaraja te isključiva uporaba hrvatskog standardnog jezika.¹⁷

15 Godišnji pjesnički zbornici gimnazijalaca nose sljedeće naslove: Vratiti vrijeme, Beskrajno plavernilo neba, Daleka jeka, Zrcalo duše, Nemirni vjetrovi slutnje, Ulicama nadanja, Tajnoviti pogledi, Zvukovi noćnih ptica, Tračak nade, Čežnje vrelog srca, Sori za klišej.

16 Naslovi izloženih školskih listova su Mi, Trenuci, Pronađeni trenuci i Otrovnno pero.

17 Tekstove za izložbu na računalu su prepisali učenici trećih razreda: Ana Andrić, Manuela Jakić, Ljerkica Sokolović, Robert Katinić i Domagoj Valenčak. Izložbu su postavile knjižničarka Ankica Đaković i autorica izložbe Vesna Nosić.

Ljubav prema Riječi i neraskidiva povezanost s njom zrcalila se u cjelokupnoj izložbi upravo onako kako je Dragutin Tadijanović napisao u pjesmi Epilog:

Otkako znam za sebe
S riječima prijateljujem
Riječi su moja muka
Riječi su moja radost
Riječi su moje prokletstvo
Riječi su moja utjeha
Riječi su život moj
Otkako za sebe znam
S njima prijateljujem.

IZVORI I LITERATURA

1. Godišnja izvješća Gimnazije u Brodu na Savi/Slavonskom Brodu šk. god. 1917./1918.-1920./1921.; 1929./1930.-1939./1940.; 1941./1942.-1943./1944.; 1945./1946.-1947./1948.; 1965./1966.-1970./1971.
2. Godišnjak 2007./2008. Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod, Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod, Slavonski Brod, VIII - IX, 2009.
3. JELČIĆ, Dubravko. Povijest hrvatske književnosti, 2. prošireno izdanje, PIP Pavičić, Zagreb, 2004.
4. KR PAN, Stjepan. Zavičajnici (Porteti malo spominjanih, prešućivanih i zaboravljenih), Matica hrvatska Ogranak Slavonski Brod, Slavonski Brod, 1994.
5. MEDVED, Ivan. 90 godina Gimnazije „Matija Mesić“ u Brodu (Prilozi za njezinu povjesnicu), Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod, Slavonski Brod, VIII-IX, 2009.
6. MEDVED, Ivan. Gimnazija u Slavonskom Brodu 1918. - 2007. (magistarski rad), Zagreb, 2009.
7. SABL IĆ TOMIĆ, Helena i REM, Goran. Slavonski tekst hrvatske književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 2003.
8. TOLDI, Zvonimir. Brod na Savi, Muzej broskog Posavlja, Slavonski Brod, 1991.

Mira PEHAR

Kronika kulturnih događanja u Mostaru srpanj - rujan 2013.

01. 07. Otvorena izložba fotografija 'MonuMENTI autora Marka Krojača o spomenicima na zapadnom Balkanu. Izložba pokazuje kako su se kulture sjećanja i koncepti identiteta na prostoru postjugoslavenskih zemalja mijenjali od Prvog svjetskog rata do danas. Tijekom izložbe, koja je bila otvorena tjedan dana, autor je održao pedagoške radionice za mlade u OKC „Abrašević“, gdje je izložba i otvorena.

01. 07. Danas je Norveški puhački orkestar Ostensjo posjetio Mostar, te su ispred crkve Sv. Petra i Pavla izveli nekoliko skladbi, te svojim nastupom počastili prolaznike.

05. 07. Predstavljena knjiga „Ehokardiografija“ autora Radoslava Jurilja. O životnom putu i knjizi prim. dr. Radoslava Jurilja govorili su prof. dr. sc. Ante Kvesić, doc. dr. sc. Ivo Božić, koautor, zatim recenzenti prof. dr. sc. Boris Starčević i Midhad Nurkić i doc.dr. sc. Vlado Jukić, te prof. Anđa Raič, direktorica Medicinske naklade iz Zagreba. Knjiga je predstavljena u organizaciji Medicinske naklade iz Zagreba i Kliničke bolnice Mostar u Hrvatskom domu hercega Stjepana Kosače.

05. 07. - 16. 07. Mostar je bio domaćin zanimljivog Sajma knjiga na šetnici Nikole Šubića Zrinskog. Mostarskoj čitalačkoj publici se predstavila jedna izdavačka kuća iz Banja Luke.

12. 07. - 16. 07. Održan treći po redu Calamus Jazz Fest u klubu Calamus. Nastupili su Power Trio predvođen Elvisom Stanićem na otvorenju festivala, drugu večer Ricardo Luque& Aldemaromania, treću večer Maya Sar i posljednju večer grupa Zoster.

13. 07. - 14. 07. Održan prvi Mostar Summer Fest na SC Kantarevac. Uz šest fantastičnih bendova i odličnu publiku, koje se ne bi postidjeli ni najveći festivali u Europi, uspjelo se ostvariti pozitivne vibracije, probuditi Mostar i označiti ga na festivalskoj karti kao grad pozitivnih ljudi i dobre zabave.

16. 07. Predstavljen zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa «Bosna i Hercegovina – europska zemlja bez ustava». U organizaciji Franjevačkog instituta iz

Splita, Synopsis d.o.o. Sarajevo- Zagreb i HKD Napredak- Glavna podružnica Mostar, Zbornik su predstavili prof. dr. Mile Lasić, dr. sc. Nino Raspudić, dr. sc. Dejan Vanjek, prof. Ivan Vukoja i fra Mijo Džolan kao urednik, u Galeriji kraljice Katarine.

16. 07. Promovirana najnovija knjiga liskaluka «Mostarizmi» novinara i publicista Džemala Raljevića u organizaciji Društva umjetnika Mostara i firme «Grafičar promet» iz Sarajeva. O knjizi su govorili književnik Dragan Marijanović i novinar i publicist Zlatko Serdarević, te autor, a promocija je priređena u Centru za kulturu.

18. 07. – 20. 07. Održan 11. Mostar blues & Rock Festival. Na ovogodišnjem izdanju ove tradicionalne glazbene smotre nastupilo je jedanaest grupa, a organizatori su uspjeli osigurati nastupe izvođača kao što su Grammyem nagrađeni Sugar Blue, kulturni sastav Ten Years After i američki gitarski virtuoz Lance Lopez. Program se održao na SC „Kantarevac“ i u MC „Pavarotti“. Partneri ovogodišnjeg festivala između ostalih bili su: Veleposlanstvo Kraljevine Norveške u BiH, Veleposlanstvo SAD u BiH, Grad Mostar, Federalno ministarstvo kulture i sporta, Ministarstvo civilnih poslova.

18. 07. - 20. 07. Održan 11. Blues & Rock Festival na SC Kantarevac. Vrhunske svirke i dobra glazba karakterizirali su Mostar sve tri noći, a dobra organizacija festivala zaslužila je i dobila sve pohvale publike i umjetnika.

19. 07. Predstavljena knjiga «Djelovodnik šefova bosansko-hercegovačke Udbe 1970. – 1992.». Knjiga je predstavljena u organizaciji Hrvatske kulturne zajednice Troplet a predstavili su je njeni priređivači Božo Vukušić i Vice Vukojević zajedno s don Antom Jelićem- Baltom u Galeriji kraljice Katarine.

22. 07. Upriličen glazbeno- scenski program «Sjećanje na Aleksu» posvećen Aleksi Šantiću, a organizirala ga je IK Zalihica u sklopu manifestacije «Grad spašava knjigu- knjiga spašava grad» na Španjolskom trgu.

23. 07. - 26. 07. Održan Ljetni festival za mlade Mostara, koji je organizirao Novi Most International. Tijekom Festivala organizirane su različite radionice iz umjetnosti, medija, fotografije, plesa, športa i sl.

24. 07. Odigrana predstava «Život u smrti» mostarskog književnika Veselina Gatala i redatelja Ahmeda Imamovića. U predstavi je prikazan težak život i posljednji trenutci poznatog mostarskog pisca Svetozara Ćorovića. Predstava je odigrana u dvorištu Ćorovića kuće.

28. 07. - 30. 07. Održana Međunarodna konferencija «Jedinstvo i razlike u Europi» u organizaciji Međunarodnog foruma Bosna.

01. 08. Otvorene dvije likovne izložbe »European female» Selme Đulizarević Karanović i «Dva kvadrata» Branimira Karanovića. Mostarskoj publici se prvi put predstavili akademski slikari iz Beograda u Centru za kulturu.

16. 08. Održana promocija knjige «Ćesar na ćupriji» autora Tibora Vrančića. Knjigu je promovirao Miljenko Buhač uz sudjelovanje glumca Miralema Kolečića u Centru za kulturu.

17. 08. Održana promocija romana «Zebnja» autora Ivana Michela Antolovića. Autor je svoj roman prvijenac predstavio pred velikim brojem zaljubljenika pisane riječi, ispred knjižare Alfa na drugom katu Mepas Malla.

20. 08. Održana promocija romana «Peščani sat» književnice Tamare Kučan. Jedna od najmlađih uspješnih autorica u regiji, srbijanska književnica Tamara Kučan, svoj je novi roman predstavila mostarskoj publici u OKC Abrašević.

23. 08. Otvorena izložba likovnih radova pod nazivom «Twelve pieces» mladih mostarskih umjetnika Rajka Ivaniševića i Anela Pale u Centru za kulturu.

28. 08. Održana Svečana akademija u povodu 20. obljetnice Hrvatske Republike Herceg- Bosne, pod pokroviteljstvom Hrvatskog narodnog sabora Bosne i Hercegovine u Hrvatskom domu hercega Stjepana Kosače.

30. 08. - 03. 09. Održan 38. Mostarski teatarski festival- Festival autorske poetike koji je ove godine održan pod motom «Grad opsjednut pozorištem». Na festivalu je izvedeno 15 različitih programa u bašti Doma Armije i otvorenim scenama Mostara. Najzanimljivijim ostvarenjima pripale su nagrade «Mravac» koje se ravnopravno dodjeljuju za autorski stav u bilo kojem elementu teatarske igre viđene na Festivalu.

02. 09. Otvorena izložba pod nazivom «EU u umjetnosti». Likovno natjecanje za najbolju ilustraciju «EU u umjetnosti» pod pokroviteljstvom Europske Unije u BiH pokazalo je što kreativni mladi ljudi u BiH misle o EU i kako sebe vide kao buduće građane EU. Izložbu je otvorio poznati akademski kipar Florijan Mićković u Pivnici Štefanijino šetalište.

04.09. Održan koncert klasične glazbe međunarodnog orkestra mladih u kojem su sudjelovali mladi iz Izraela (Jerusalem), Italije (regija Marche), te BiH (Sarajevo). Koncert je imao simboličan naziv «Poruka mira», a orkestrom je dirigirao Stefano Campolucci u MC «Pavarotti».

05. 09. Upriličena književna večer Nijaza Alispahića, književnika iz Tuzle. Ljubitelji književnosti i njegove poezije uživali su u intimnoj atmosferi, slušajući Nijazove pjesme i pisma u Centru za kulturu.

12. 09. Svečano predstavljena knjiga «Dario Kordić – da se ne zaboravi». O Kordiću su na promociji govorili Miroslav Piplica, predsjednik Hrvatsko-austrijske kulturne zajednice u Beču, i Mladen Pavković, novinar i publicist iz Koprivnice, koji su ovu knjigu i priredili. Predstavljanje knjige ujedno je bila i humanitarna večer za Kordićevu obitelj, a događaj je organizirao Forum dobre volje u Hrvatskom domu hercega Stjepana Kosače.

13. 09. - 17. 09. Održani sedmi po redu Dani filma u Mostaru. Otvoreni su premijerom filma «Obrana i zaštita» mostarske priče, mostarskog filma, mostarskog redatelja Bobe Jelčića, za koji je vladao neviđen interes. Filmovi su prikazivani u CineStaru svaku večer u dva termina: 20 i 22 sata.

14. 09. Otvorena izložba slika akademske slikarice Šemse Gavrankapetanović. Izloženi radovi nastali su u razdoblju 1997. - 1998. Izložbu je otvorio akademski slikar prof. dr. Mehmed Slezović u Centru za kulturu.

17. 09. Održana promocija knjige „U knjigu života upisane“ autorice sestre Marije Palac. Riječ je o nekrologiju koji na 364 str. donosi životopise 162 sestre koje su preminule u 114 godina od dolaska i djelovanja Školskih sestara franjevki u Hercegovini. O knjizi su govorili mons. dr. Ratko Perić, biskup mostarsko-duvanjski i upravitelj trebinjsko-mrkanski, fra Iko Skoko, gvardijan samostana sv. Petra i Pavla, i autorica. Promocija je održana u organizaciji Školskih sestara franjevki u Galeriji kraljice Katarine.

19. 09. Predstavljena knjiga «Naser od Gazimestana do Haga i nazad» autora Avde Huseinovića. Pored autora o knjizi je govorio Izedin Šikalo u ime nakladnika, a publici se obratio i sam akter Naser Orić. Knjiga je predstavljena u Narodnom pozorištu Mostar.

22. 09. Održan «Bike Day 2013.» kojim se obilježio Europski dan bez automobila. U sklopu manifestacije priređeno je više zabavnih sadržaja, između ostalih nastupi Mostarskih mažoretkinja, te plesnih studija B-Dance, Mo-Stars, Flash i Erigo-D. Manifestacija je održana na platou trgovačkog centra Mepas Mall.

25. 09. Upriličena „Večer uspomena – moje mostarske godine“ Alma Fazil Obad i prijatelji, manifestacija kojom je Alma Fazil Obad grandioznim nastupom predstavila svojih trideset godina rada u umjetnosti od najslavnijeg trenutka koji ju je obilježio kao pjesnikinju kada je kao srednjoškolka nagrađena na Šantićevim večerima poezije pa sve do danas. Glumica, pjesnikinja i glazbenica, maestralno je u večerašnjem programu spojila svoje tri najveće umjetničke ljubavi. U ovaj projekt Alma je uključila i svoje prijatelje, najbolje umjetnike Mostara kada je u pitanju glazbeni, glumački i pjesnički život ovoga grada. Tako su se mnogobrojnoj publici, pored slavljence, predstavili vršni umjetnici iz Simfonijskog orkestra, Narodnog kazališta Mostar, Narodnog pozorišta Mostar, glumci Pozorišta lutaka Mostar, profesori glazbe, glazbenici glazbene i muzičke škole u Mostaru, a manifestacija je upriličena u prepunoj Galeriji kraljice Katarine.

25. 09. Predstavljen dvojezični roman Gospa – Our Lady autora Danila Marića. Roman su predstavili književnik Dragan Marijanović, prof. Ranko Čvoro i sam autor, dok je moderator programa bio Zlatko Serdarević. Roman je promoviran u intimnoj atmosferi Kluba Aleksa.

26. 09. Otvorena izložba Fotografija godine BiH 2012. Izložba je izrođena iz natječaja kojega organiziraju pokretači mrežne stanice Fotografija.ba na koji se prijavilo 578 fotografa s ukupno 1750 fotografija. Ocjenjivački sud izabrao je pedeset najboljih fotografija iz BiH i okružja. Izložba je otvorena u Klubu Aluminij.

26. 09. Otvorena 15. samostalna izložba slika (akvareli i akrilik) autorice Zehre Pašić Silberhorn. Izložba je otvorena u organizaciji Društva umjetnika Mostara u Centru za kulturu.

26. 09. Održan koncert amaterskog ansambla "Oldies & Friends" Glazbene škole Reutte iz Austrije pod vodstvom Seada Trnovca. Gosti večerisu su bili: Enisa Memić, Jasenko Krpo i Zlatko Zvonić, a koncert je održan u MC Pavarotti.

28. 09. Predstavom Osvajanje sreće Harisa Pašovića na platou ispod Starog mosta otvoren je 53. Internacionalni teatarski festival MESS. Po prvi put u povijesti ovog festivala festival se otvara i predstava se izvodi izvan Sarajeva. Pašović je zajedno s međunarodnom ekipom umjetnika Sjeverne Irske, BiH, Belgije, Velike Britanije i Slovenije pokušao dati odgovor na pitanje možemo li biti sretni.

29. 09. Održan svečani koncert u povodu stotog rođendana Pauline Loose, poznate glazbene pedagoginje i dugogodišnje ravnateljice glazbenih škola u Mostaru. Koncert su priredile Glazbena škola Ivana pl. Zajca Mostar, Muzička škola I. i II. stupnja Mostar, a organizator koncerta je Matica hrvatska Mostar. Uz nazočnost slavljenice i mnoštvo publike, program je vodila Misijana Brkić Milinković u Galeriji kraljice Katarine.

29. 09. Svečano otvorene „Šantićeve večeri poezije“ u Vladičanskom dvoru, a otvorio ih je potpredsjednik Federacije BiH Svetozar Pudarić. Publici su se obratili predsjednik SPKD „Prosvjeta“ GO, đakon Branislav Rajković, predsjednik SPKUD „Gusle“ Mostar Radislav Tubić i ministar prosvjete RS-a Goran Mutabdžija. Svojim glasom večer su uljepšale pjevačice ženske pjevačke grupe „Gusle“. Nakon svečanog otvorenja odigrana je predstava Narodnog pozorišta u Mostaru „Život u smrti“, redatelja Ahmeda Imamovića i scenarista Veselina Gatala, koja govori o životu Svetozara Ćorovića ali i Alekse Šantića.

